

Adressen til biskop H. L. Martensen af 1883

Sprogordningen mellem de slesvigske krige

Af A. Svensson.

Det vakte utvivlsomt i visse kredse forbløffelse, i andre forargelse, da biskop H. L. Martensen, højtanset også i udlandet for sit teologiske forfatterskab og gennem næsten en menneskealder biskop over Sjællands stift, og dermed den danske kirkes primas, i sit livs aften benyttede udgivelsen af sine erindringer til at fælde dom over den danske sprogordning i Mellemslesvig mellem de slesvigske krige.

Det skete i anden del af bogen „Af mit Levnet“, der udkom i 1883. Da treårskrigen var endt, havde man fra det danske styres side søgt at få Martensen, der dengang var professor ved Københavns universitet, til at overtage embedet som biskop i Slesvig, idet man henviste til, at han var født slesviger og således måtte være særlig egnet til at varetage det nævnte embede. Martensen vilde nødig forlade sin stilling i København, men gav omsider efter for de indtrængende henvendelser, han modtog. Indvielsesdagen var allerede bestemt, da han pludselig ombestemte sig og afslog. Han fortæller herom i sine erindringer, at „ganske kort før Indvielsesdagen, midt om Natten, paakom der mig en Anfægtelse, som jeg kun sjældent har kjendt den. Det var, som om en indre Stemme sagde mig, at jeg ikke kunde og ikke turde modtage dette Embede, at jeg ikke vilde være Forholdene voxen, og at der i disse Forhold og i de Foranstatninger, som den daraadende nationalliberale Politik havde indført i Slesvig, var det, som ikke vilde stemme med mine Overbeviisninger og vilde bringe mig i Modsigelse med mig selv.“

Året efter, i 1853, foretog Martensen en rejse til de nationalt blandede egne i hertugdømmet Slesvig „og fik her den Overbeviisning bestyrket, at jeg ikke af Hjertet vilde have kunnet udføre det omhandlede Embede, ikke af Hjertet havde kunnet tjene under dette Regime og medvirke til at udføre dets Foranstaltninger. Jeg sigter herved i Særdeleshed til den nærmere Anskuelse, jeg fik af Sprogrescriptet af 1851, hvilket Rescript jeg nu lærte at kjende i dets levende Anvendelse.“

H. L. Martensen, der var helstatsmand og som følge deraf i hele sin nationale og kulturelle indstilling på forhånd modstander af de nationalliberale og deres sønderjyske bestræbelser, er ganske givet under denne sin informationsrejse, som man vel kan kalde den, optrådt mere end iagttagende. Han gav gentagende anledning til heftige debatter med præsterne i det blandede område, og han lod ingen være i tvivl om, at gik det, som han vilde, så burde sprogreskripterne for Melleslesvig tages tilbage, i alt fald for de sognes vedkommende, hvor dets gennemførelse havde vakt modstand blandt befolkningen¹⁾.

Fremstillingen i „Af mit Levnet“ er, som det kunde ventes af den snart 75-årige biskop, noget roligere, men ikke derfor mindre afstandtagende.

Biskop Martensen fremhæver, at mange steder i Angel har gudstjenesten såvel som skoleundervisningen siden reformationen været tysk, selv om folkesproget vedvarende var dansk. Men skulde der ændres ved dette forhold, måtte der handles langsomt og lempeligt. „Det er ganske vist“, fortsætter biskoppen, „at hvor Folkesproget er dansk, der bør Kirkesproget ogsaa være dansk. Ingen Sætning kan være mere soleklar end denne, og dog passede den ikke paa Virkeligheden. Man oversaae ganske, at det tydske Kirkesprog paa disse Steder havde bestaaet i flere hundrede Aar. Kunde dette nu pludseligt afskaf-

¹⁾ H. Hjelholt: »Martensen og Sprogreskripterne«, »Historisk Tidsskrift 1928, s. 364 m. f.

fes, selv om man indskrænkede sig til at lade dansk og tysk Gudstjeneste afvexle? Man oversaae ligeledes i Overfladiskhed, at det danske Sprog, som det levede i disse Menigheder, vistnok var Folkesprog, men ved Mangel af Pleie var bleven raat, fattigt og udannet, berøvet Aandelighedens Charakteer. Det indeholdt kun Hverdagsudtryk for det, som hørte til det daglige, det lavere og sandselige Liv, man manglede ganske Udtryk for de høiere aandelige Forestillinger. Disse havde Menighederne kun i det tyske Sprog, af Luthers Bibel, af den tyske Psalmebog, den tyske Katechismus.“

Og videre argumenterer biskop Martensen:

„Med eet Ord: Tysk var det hellige Sprog, og hvor det fremtraadte i Religionens Tjeneste, havde det Religionens hele Ærværdighed. Hvad her var at gjøre, var, at føre det danske Sprog tilbage til den Aandelighed, det havde tabt i Tidernes Løb, og hvortil selve Reformationen havde bidraget. Og dette kunde kun ske derved, at Dansk, om end med behørig Begrændsning og Hensyntagen til det tyske Element, indførtes i Skolen, at Befolkningen blev bekendt med den danske Bibel og de danske Psalmer, at i det Hele dansk Oplysning og dansk Litteratur blev udbredt. Havde dette været forsøgt, vilde det have viist sig, om Menighederne fattede Lyst til ogsaa at faae Gudstjenesten paa Dansk. Men vistnok burde dette skee frivilligt, det Modsatte, en blot verdslig Tvangsforanstaltning, er uforsvarligt.“

Biskoppen giver ogsaa et sidehug til de danske præster i det blandede distrikt, der efter hans mening væsentligt kun blev opfattede „som Redskaber for en dansk Propaganda, som den danske Regjerings og det nationalliberale Partis Organer, som blot politiske Partiemænd, medens deres Stilling som Evangelieforkyndere ganske blev tilbagetrængt“, hvorefter han sammenfatter:

„Om man end ikke kan sige, at denne Tvangsforanstaltning turde være det, der meest har medført Slesvigs Tab, saa kan

dette med Sikkerhed siges, at det meest har bidraget til at fjerne Befolkningens Hjerte fra os. Hvad angaaer selve Slesvigs Tab, saa veed jeg vel, at Mange trøste sig med, at hvorledes vi end havde baaret os ad, saa vilde vi dog have tabt Slesvig, fordi vor mægtige Nabo vilde have det. Jeg vover ikke at modsige dette, men kan ikke nøjes med den anførte Trøst. Den bedste Trøst er dog den, at man, hvorledes end Udfaldet er blevet, har gjort det i sig selv Rette og Retfærdige. Og naar vi nu have Grund til at beklage os over al den Mishandling og Uretfærdighed, der udvises mod det danske Sprog i Slesvig, saa vilde vor Klage dog have en end dybere Berettigelse, dersom vi ikke selv havde udviist en Hensynsløshed som den paatalte.“

Det kan ikke undre, at biskop Martensens fordømmelse af den danske sprogordning og dens håndhævelse vakte bitre følelser trindt omkring. Der var knap gået en snes år efter 1864, og mange af dem var endnu i live, der ud fra en redelig, omend ikke altid tilstrækkelig sagligt underbygget overbevisning havde deltaget i det folkelige og sproglige genvindingsarbejde, sprogordningen var udtryk for. Ikke mindst måtte de præster føle sig ramt, der havde haft deres gerning i det blandede område, fordi det var den kirkelige ordning, biskoppen i særlig grad vendte sig imod, og det er da ogsaa fra dem, den modbevægelse udgår, som der i det følgende nærmere skal redegøres for.

Vi møder her to mænd, den iltre pastor W. Hjort, Nyborg, der i årene mellem krigene havde været præst dels i det blandede distrikt, i Lyksborg, og dels i det helt tyske distrikt, Slesvig by, samt den lige så varmhjertede og initiativrige pastor M. Mørk Hansen, Vonsild, før 1864 præst i Felsted ved Aabenraa, medlem af den slesvigske stænderforsamling og kort efter afståelsen af hertugdømmerne en overgang medlem af rigsrådets folketing. Det var dem, der stod i spidsen for adressen til biskop Martensen i anledning af hans ovenomtalte angreb, et dokument, hvis fremkomst det først nu er muligt at følge i alle

enkeltheder, efter at Mørk Hansens efterladte papirer er overgivet til offentlig afbenyttelse²).

Pastor Hjort er den første, der gør indsigelse. I sidste halvdel af oktober 1883 forespørger han hos stiftamtmand Regensburg, der 1852—64 var departementschef i det slesvigske ministerium og som sådan havde hovedansvaret for sprogordningens tilblivelse og gennemførelse, om denne agter at foretage sig noget i forbindelse med biskop Martensens angreb, eller om han i givet fald kan give sit minde til, at Hjort skriver en pièce herom³). Det blev til, at Hjort tog sig af sagen, og allerede i begyndelsen af november udkom hans modindlæg „Biskop Martensen og de danske Sprogreskripter i Slesvig. En Protest.“, hvori han udførligt og stærkt dokumentarisk belyste emnet fra modsat side.

Pastor Hjort erklærer indledende, at da han, der har haft ansættelse både i de såkaldte blandede distrikter, hvor kirkesproget var skiftevis dansk og tysk, saavel som i den rent tyske del af hertugdømmet, hvor kirke- og skolesprog var udelukkende tysk, og således „nøje kjender de omhandlede Forhold, og da jeg ikke paa nogen Maade kan godkjende den ensidige Fremstilling og de haarde, skarpe Domme, som den højærværdige Forfatter har udtalt, føler jeg mig i min Samvittighed bunden til paa egne Vegne og, som jeg tør sige, i Overensstemmelse med den danske Gejstlighed, der virkede i Mellemslesvig — thi vi vare enige med hinanden — at gjøre Indsigelse mod Biskoppens Udtalelser. Ganske vist er der noget overordentlig pinligt i — omend paa et enkelt og i alt Fald disputabelt Punkt — at træde op imod en Mand, der er vor Kirkes Pryd og vort Lands Stolthed, hvem den danske Gejstlighed skylder saa uendelig meget som sin Læremester og Kirkefader, og hvem ogsaa nær-

²) Mørk Hansens privatarkiv er af en for nylig afdød datter, fru Elise Vyff, Paulines Minde ved Vonsild, afleveret til Landsarkivet i Aabenraa.

³) H. Hjelholt: »Martensen og Sprogreskripterne«, side 407 m. f.

værende Forfatter højagter og ærer med en Discipels fulde Taknemmelighed. Men hvor det gjælder at faa Sandheden frem i en for vor Kirke og vort Fædreland saa vigtig Sag, der maa alie personlige Hensyn sættes til Side.“

Efter denne ærbødighedsbevisning, som det måske nok af Regensburg er bleven tilrådet den temperamentsfulde præst at tage særlig i agt ved en lejlighed som denne, vender pastor Hjort sig omgående mod et af de svage punkter i biskop Martensens redegørelse, påstanden om, at ikke alene gudstjenesten, men også skoleundervisningen i de omhandlede distrikter fra reformationens dage havde været tysk. Under henvisning til Al lens „Det danske Sprogs Historie i Slesvig“ og P. Hjorts „Acten stücke zur Geschichte des Hochdeutschen im Herzogtum Schleswig“ godtgør han, at skoleundervisningen tværtimod blev givet i folkesproget, dansk, frisisk eller plattysk, alt efter, hvad der taltes til daglig i de pågældende egne, og at dette afgørende har medvirket til, at folkesproget trods alle påbud ovenfra har kunnet holde sig så længe, som det gjorde. Først fra begyndelsen af 1800-tallet, da skolevæsnet i Mellemslesvig var bleven reorganiseret, og man fik virkelig uddannede lærere fra seminarierne i Tønder og Kiel, fandt højtysk indpas i skolerne, selv om det gik yderst langsomt og møjsommeligt med tilegnelsen af det.

Pastor Hjort anfører her, hvad der kan have interesse den dag i dag, at en lærer i Nørre Haksted sogn, sydvest for Flensborg, i 1815 beklagede sig som følger:

„Eine schwere Arbeit übernahm ich, denn ich stellte mir die Jugend nicht so unwissend vor, als ich sie nachher nur zu bald fand. Mit dem Deutschen besonders musste ich manche saure Mühe anwenden, ehe ich es so weit brachte, dass wir auch nur bei der kleinsten Verstandesübung einander verständlich werden konnten. Alles musste ihnen verdeutscht werden: „et Bord“ heisst „ein Tisch“, „en Stol“ „ein Stuhl“ u. s. w.“

Vedrørende den højtyske prædiken lader pastor Hjort ty skerne selv aflægge vidnesbyrd.

År 1700 indberetter generalsuperintendent Struensee:

„Ein Haupthinderniss der Beförderung der Erkenntniss göttlicher Wahrheiten ist ohne Zweifel dieses, dass in Angeln von allen Einwohnern die dänische Sprache in ihren Häusern und im Privatumgang geredet wird. Wenn nun die Kinder zum heiligen Abendmahl präpariret werden sollen, so machen sie alsdann gemeinlich erst einen Anfang, das Teutsche zu verstehen und zu reden. Hierdurch ist bisher denen Predigern eine unbeschreiblich grosse Mühe verursacht worden, dass sie in der Zeit, da die Kinder zum heiligen Abendmahl zubereitet werden, ihnen die teutsche Sprache und das Christenthum zugleich beibringen sollen.“

I 1738 skriver sognepræst Ordorff i Grumtofte midt i Angel, at „die Unkunde der teutschen Sprache fast die grösseste Hindernis der Erkenntniss Gottes ist“.

År 1793 indberetter generalsuperintendent Adler:

„Es giebt Gemeinen, wo deutsch gepredigt und gesungen wird, ungeachtet sämtliche Eingepfarrete überall dieser Sprache unkundig sind, und nur hin und wieder ein Wort verstehen. Ein solcher Gottesdienst artet in eine blosser Ceremonie aus.“

Endnu så sent som 1824 bekender præsten i det før nævnte Nørre Haksted sogn om kirkebesøget:

„Wass den Kirchenbesuch betrifft, so bleibt noch viel zu wünschen übrig, wenn es gleich damit vergleichungsweise hier noch nicht am Schlechtesten steht. Die Wochenpredigten in der Fastenzeit hatten ganz aufgehört, so wie sie denn in vielen Gegenden aus Mangel an Zuhöreren in blosser Catechisationen sich verwandelt haben. Auch hier fand sich im ersten Winter, die Jugend ausgenommen, fast Niemand ein, und Erinnerungen an den Zweck dieser Predigten, so wie wiederholte Ermahnungen, blieben ohne besonderen Erfolg, bis, einer vielseitigen Aufforderung zu Folge zuweilen Dänisch zu predigen, diese Wochenpredigten dazu benutzt wurden. Nun war die Kirche auf einmal voll.“

Pastor Hjort fastslår i fortsættelse heraf, at den højtyske

prædiken i den langt overvejende del af de to hundrede år fra reformationen og fremefter, nemlig lige indtil 30 til 40 år før de danske sprogreskripter, kun i meget ringe grad var bleven forstået af den befolkning, den henvendte sig til, samt at folkesproget, hvad også biskop Martensen indrømmede, i mange af disse menigheder på sprogreskripterens tid endnu var dansk.

Hvorefter forfatteren udbryder i hyldest til det danske folkekemål i Mellemslesvig og derigennem genspejler den tankegang, der besjælede de danske præster, der kom til de blandede distrikter, da treårskrigen var afsluttet:

„Hvilken vidunderlig Kraft, hvilken Levedygtighed maa der dog ligge i dette Folkesprog. Alt sammensværger sig for at fortrænge, ødelægge og udrydde det. Generalsuperintendenter, Præster, Skolelærere, Godsejere og Herredsfogder kappes om at være med til Ødelæggelsens Vederstyggelighed, og dog er det ikke lykkedes. Og da saa Danmarks Sønner har ofret deres Blod paa Isted Hede i 1850 og Slesvigs Land er gjenvundet, da begynder man at tænke paa at komme det af Højtytsken undertrykte danske Maal, der dog endnu lever paa Folkets Læber, til Hjælp og om muligt gjenoprette den skete Uret.“

Men så måden, det skete på, og her var det jo, Martensens kritik satte ind.

De blandede distrikter omfattede 47 sogne i Mellemslesvig med en befolkning på ca. 50,000 mennesker. Bestemmelserne angående skolesproget i disse sogne var sålydende:

„Undervisningssproget skal i disse Distrikters Almue- og Borgerskoler være dansk. For den lavere Undervisning træder denne Bestemmelse i Kraft strax til indeværende Aars Sommer, for den højere Undervisning efterhaanden, som de, der have modtaget den lavere Undervisning paa dansk, komme til at deltage i samme, medens midlertidig den danske Undervisning, navnlig i Religionen, forberedes og fremmes saa vidt muligt. Det tyske Sprog optages blandt Undervisningsgjenstandene saaledes, at dertil anvendes indtil fire Timer ugentlig.“

Grundtanken var altså den, at hvor befolkningen taler dansk,

skal børnene også undervises på dansk. Det viste sig hurtigt, hævder pastor Hjort, hvor sund og sand denne tanke var. Nu kunde børnene straks begynde at modtage undervisning på det sprog, de kendte hjemmefra. Og selv om de, som det var tilfældet flere steder i Angel, hørte mest plattysk i hjemmet, så lå dette slesvigske plattysk så langt borte fra det højtyske og så nær ved det danske, at de med største lethed lærte at følge med i den danske undervisning. Derfor stod også skolerne meget højt i de blandede distrikter. „Religion, dansk Sprog, danske Digte, alt gik fortræffelig, og Fædrelandshistorie, som hidtil slet ingen Betydning havde haft, fik nu et stort Opsving. Ganske mærkeligt præsteredes der i skolerne i Angel særlig fortrinlige danske Stile.“

I modsætning hertil plagedes børnene i de fjorten sogne, der lå mellem de blandede distrikter og Slien, vedvarende med højtysk.

„Naar nærværende Forfatter“, hedder det i pastor Hjorts skrift, „i sin Tid som Sognepræst ved Michaelis Kirke i Byen Slesvig visiterede Skolerne i det vidt udstrakte Michaelis Landsogn, hvori der laa Byer med saa dansk en Klang som Lyrskov og Isted, og jeg saa disse hvidhaarede Dreng af aldeles dansk Type, som i Skolen radbrækkede det højtyske paa den forfærdeligste Maade, saa tænkte jeg ofte: hvilken Velsignelse vilde det dog ikke have været for disse Børn, om de ogsaa kunde være blevne underviste paa dansk og have faaet Lod og Del i det Sprog, som indtil for 40 til 50 Aar siden havde været deres Fødeegns Maal, og som endnu passede bedst for dem.“

Når undtages de ældre børns undervisning, der blev fuldført i det højtyske sprog, hvori den var begyndt, ligesom de blev konfirmerede på tysk, foregik den øvrige undervisning, religionsundervisning medindbefattet fra sprogreskripterens indførelse på dansk. Men dermed, det er forfatterens følgeslutning, måtte nødvendigvis også spørgsmålet om indførelse af dansk gudstjeneste rejse sig. Man kunde ikke henvise de konfirman-

der, der var undervist i det danske sprog, udelukkende til tysk gudstjeneste. Resultatet blev, at der skulde afholdes dansk gudstjeneste hveranden søndag. Men selv ved de danske gudstjenester beholdt man, for at gøre overgangen så lempelig som muligt, en tid den tyske salmesang. Senere indførtes i mange menigheder også danske salmer efter frivillig overenskomst mellem præst og menighed. At den danske prædiken til en begyndelse voldte endog store vanskeligheder, vil pastor Hjort ikke fragå. Der var enkeltord, som tilhørerne først ikke forstod. Det drejede sig om rundt 50 gloser. Alligevel tog besøget ved de danske gudstjenester til. Også antallet af dem, der frivilligt ønskede de kirkelige handlinger udført på dansk, blev stadig større. I nogle sogne oversteg endogså antallet af de danske kirkelige handlinger langt de tyske. Således blev i 1857 af 91 kirkelige handlinger i et af de blandede sogne de 77 ønsket udført på dansk, i et andet af 104 de 99 ønsket udført på dansk. I øvrigt kunde jo de, der ikke syntes om den danske gudstjeneste, gå til den tyske.

Sprogreskripterne var, slutter pastor Hjort sin bevisførelse, ikke fuldkomne og deres gennemførelse ikke fejlfri. Bestemmelserne i dem føltes nok for generelle. Det blandede distrikts omfang var for stort til, at de samme retningslinjer kunde være lige hensigtsmæssige i samtlige 47 sogne. I de nordlige egne var der sogne som Hanved, Valsbøl, Medelby og Ladelund, hvor den tyske gudstjeneste var overflødig. Til gengæld var i sogne som Bøl, Nørre Brarup, Gelting og flere det slesvigske plattysk trængt så stærkt frem, at det havde været rigtigere, navnlig i kirken, at tage det mere langsomt. Men som helhed betragtet er han overbevist om, at sprogordningen var retfærdig. Hvorvidt den kunde kaldes klog, når den skulde gennemføres i en bevæget tid, lader han stå hen. Ved tabet af Slesvig samvirkede dog så mange årsager, at det vilde være uhistorisk udelukkende at hefte sig ved sprogreskripterne.

Jævnside med udsendelsen af pastor Hjorts modskrift var

der fremkommet flere artikler i dagspressen, blandt andet fra Hjort selv, hvorunder „Berlingske Tidende“ optrådte nærmest som talerør for biskop Martensen. Der fremkom således i bladet en artikel, „Sprogsagen i Slesvig“, efter Hjorts mening skrevet af biskoppens svigersøn og amanuensis, kontorchef Florian Larsen, og da pastor Hjort indsendte en svarartikel til „Berlingske“, blev den afvist. Den optoges derefter på fremtrædende plads i „Nationaltidende“, hvis redaktør på det tidspunkt var Hiort-Lorenzen, den tidligere ejer af „Dannevirke“ i Haderslev, mellem krigene borgmester i Egernførde og senere herredsfoged i Satrup og Maarkær herreder i Angel. Han var velkendt med de forhold, det drejede sig om, og delte tydeligt nok Hjorts synspunkter.

Imidlertid følte pastor Hjort sig ikke tilfredsstillet af det fremkomne. Han ønskede især, hvis det var muligt, at hindre den ubeskårne overførelse af Martensens påstande til en eventuel tysk udgave af biskoppens erindringer. Og her fandt han en forbundsfælle i pastor Mørk Hansen.

I brev af 29. oktober 1883 til Mørk Hansen har Hjort bebudet fremkomsten af sin pièce og bedt ham anmelde den i et af de københavnske blade. I et nyt brev af 23. november takker han for svar fra Vonsild præstegaard og griber med begge hænder efter en af Mørk Hansen fremsat plan om en adresse til biskop Martensen fra tidligere præster i hertugdømmet Slesvig. Hjort er fyr og flamme:

„Min bedste Tak for Deres Brev idag. Martensen skal give en retractatio⁴⁾, det arbejder jeg paa af al Kraft, og jeg kan sige, at jeg i den sidste Tid kun aander og lever for dette Maal. Derfor blev jeg saa overordentlig glad over Deres Brev. Først Situationen, saa vor Plan.

For nogle Dage siden skrev x x en afvisende Artikel i Berlingeren, som De vel har læst. Det er vistnok M.s Svigersøn, Con-

⁴⁾ Foretage et tilbagetog.

torchef Larsen, der skjuler sig under x x. Jeg sendte straks en Gjendrivelse til Berlingeren, men blev nægtet Optagelse, horrible dictu⁵). Min Artikel kommer nu i Nationaltidende. Den maa De skaffe Dem at læse. Saa har jeg igaar skrevet en Slutningsartikel, hvori jeg har sat, at det danske Folk kan vente af M., hvis han ikke, som var det ønskeligste, vil retraetere, at han da idetmindste vil sørge for, at i den tydske Udgave bliver hans urigtige Paastande om Skolesproget berigtiget og hans Paastand om Kirkesproget oplyst. Jeg har udviklet, hvorledes Tydskerne selv med den bedste Villie maa misforstaa, og jeg har føiet til, at, hvis han efter at være oplyst herom, ikke gjør det, saa kan hans Navn leve i Historien som den store Theolog, men hans Eftermæle som dansk Mand er da tilintetgjort. Min Artikel er for Øieblikket hos min Søn i Kjøbenhavn, og jeg venter desuden et Par Ord fra Regensburg, hvem jeg, uden at sende ham min Artkel, har meddelt min Plan. Efter Deres Forslag om en Fællesudtalelse, som jeg ogsaa af og til har tænkt paa, og som stemmer godt med Slutningen af mit Svar til x x, vil jeg moderere mine Udtryk noget i den ikke trykte Artikel og mere komme i Form af Bøn end Fordring, som jeg iøvrigt allerede inat tænkte paa.

Men jeg tror, at det er nyttigt, at min Artikel kommer; thi vi maa have Folket med, ellers bøier den stolte Mand sig ikke. Men han skal bukke. Naar De saa sætter Deres Artikel, som vist ikke optages i Berlingeren, i Dagbladet — og jeg beder Dem fremføre det, som De skriver om, at M. hellere skulde have irettesat Tydskland —, saa mener jeg, at vi gaar til *Handling*, saa er Pladsen ryddet. Jeg vil saa foreslaa, at vi paa Onsdag mødes i Odense. De skal ubetinget staa i Spidsen for Adresse-sagen. 1, Deres Navn er det vægtigste, 2, Det er netop godt, at jeg ikke sætter dette i Scene. Jeg vil saa bede Dem indbyde en Del Slesvigere, hvem De vil, og møde med et færdigt Ud-

⁵) Rædsomt at fortælle om.

kast til en Adresse til M. Naar det er vedtaget, lade vi det trykke og sender det rundt til Underskrift. I Odense vælge vi en Deputation med Dem som Ordfører, og jeg vil gjerne være Medlem af den, og saa reise vi til Kjøbenhavn, bliver enten modtaget, og saa taler vi hjerteligt med ham, eller han er for svag til at tage imod os, saa rykker vi den ind i alle Blade, og saa vinder vi nok Slaget.“

Brevet ender med nogle bemærkniger om, at det er ikke så vigtigt, at der kommer mange til mødet i Odense, som at det bliver afholdt, og at det sker snarest. Desuden vil der altid være nogle af de indbudte, der ikke kan komme.

I et umiddelbart efter følgende brev af 24. november foreslår pastor Hjort, at det påtænkte Odense-møde udsættes til fredag den 30. samme måned. Men han trænger vedvarende på med at få det afholdt snarest:

„Jeg tror, at Sagen har Hast, da man jo ikke kan vide, naar den tydske Udgave kan komme, og M kan jo ogsaa dø, uden at vi havde naaet en Ændring. Jeg er ganske enig med Dem, ikke altfor mange, men snarere mange Underskrifter. Jeg gjør altsaa Udkastet. De maa endelig tage min Broder, Provst Hjort, Elmelunde pr. Stege, med. Han er i Realiteten ganske enig med mig, og med en moderat Form faar vi ham nok til at skrive under, og det har stor Betydning overfor Martensen. Men jeg vil bede Dem skrive til ham. Deres Liste følger med tilbage, og jeg har derpaa anført, til hvem jeg skriver. Igaaraftes var mit Svar til xx i Nationaltidende. Jeg overveier nu, om jeg ikke mulig skal vente med mit sidste skarpe Stykke, til vi have været sammen i Odense. Det gjør jeg nu, som jeg faar Sind til. Kunde det undgaaes, var det godt, og paa den anden Side, jeg frygter for, at han ikke giver efter, naar han ikke hører, at hans Eftermæle hos det danske Folk er i Fare. Det gjør jo ikke noget, at De giver Dem god Tid med Deres Artikel, men kunde den komme inden Overrækkelsen af Adressen, var det vist godt.“

Den 28. november meddeler pastor Hjort, at sammenkomsten bliver som forudsat:

„Vi mødes altsaa, om Gud vil, paa Fredag. Jeg medbringer et færdigt Udkast. Jeg vil saa bede Dem indlede Mødet og derefter give mig Ordet. Jeg tror efter nærmere Overveielse, at det var rigtigst at sende Martensen vor Udtalelse, naar den er bleven underskrevet, og ikke reise over til ham med en Deputation. Naar vi ere enige om Udkastet, lade vi det trykke, hvortil jeg har truffet de fornødne Foranstaltninger. Jeg skal sende alt rundt, og naar vi have Underskrifterne, sender jeg saa tilsidst Dem Adressen og beder Dem saa med en Skrivelse eller rettere blot med et Par Ord tilstille M den. De skal altsaa faa saa lidt Uleilighed som muligt. Det store er, at De vil sætte Deres Navn i Spidsen, det grovere Arbejde skal jeg besørge.“

Om mødet i Odense den 30. november 1883 veed vi ikke meget. Men det er åbenbart ikke gået helt så glat, som pastor Hjort havde tænkt sig. Den påfølgende dag, 1. december, skriver han til Mørk Hansen og takker ham for hans „Mod og Fasthed, uden hvilket vi vare kjørte fast“. Der må tilsyneladende på mødet af en eller flere af deltagerne være bleven tilkendegivet nogen ængstelse for, at den sønderjysk fødte historiker A. D. Jørgensen, der samme år var bleven udnævnt til gehejmearkivar, titlen senere ændret til rigsarkivar, skulde tage parti for biskop Martensen. „Husk endelig“, indprenter Hjort, „at De s n a r e s t skriver til A. D. Jørgensen. Det er den Eneste, jeg er ængstelig for i denne Sag, at M skulde kunne ad en eller anden Vei bevæge ham til en Udtalelse, som kunde benyttes imod os, skjøndt han aabenbart aldrig kan være enig med M.“

Mørk Hansen har heller ikke spildt tiden. Hans skrivelse til A. D. Jørgensen er ikke opbevaret, men 3. december 1883 svarer A. D. Jørgensen i et længere brev⁶⁾, hvori han i korthed antyder sit syn på sprogordningen mellem de slesvigske krige:

⁶⁾ »A. D. Jørgensen breve«, side 133—135.

„Til besvarelse af Deres spørgsmål skal jeg kun fremsætte følgende. Jeg har ikke deltaget i den strid, som nu føres om Martensens bog, og har ikke noget øjeblik tænkt på at deltage i den, men lige så lidt kunde jeg falde på at afgive noget løfte om ikke at gøre det. M står mig overordentlig fjernt, og jeg formår f. ex. ingenlunde at sætte ham så højt, som De gør i Deres indlæg mod ham. Den omstændighed, at han har tiet til Tysklands uret mod os, har jeg skarpt dadlet, og jeg véd, at dette er meddelt ham. I fjor vinter stiftede jeg dog et flygtigt bekendtskab med ham, da han hos fru Heiberg ytrede et ønske om at takke mig for de „40 fortællinger“, som havde opfrisket mange minder hos ham og i flere henseender tiltalte ham. Vi vexlede kun få ord om sprogsagen, ikke flere end jeg kunde komme frem med overfor den legemlig svage mand; men han havde tilvisse ingen grund til at tro, at jeg var enig med ham i det væsenlige.

Hjorts indlæg har glædet mig meget, fordi det atter stadfæster for mig, at hvad der er gjort, er gjort i en god mening og i god tro. At det derfor også var velgjort, har hidtil intet kunnet overbevise mig om, og jeg har i den retning ikke blot en hel del gode kundskab(er), men også en personlig uforkastelig erfaring. Min opfattelse i den henseende har jeg fremsat offentlig, om end kun mundtlig, på et talrigt besøgt møde i dette forår, og jeg har intet væsenligt at tilføje⁷⁾. Kristian Paulsen, Clausen og Madvig så i denne sag skarpere og dømte mildere og med en finere sans for modersmålets ret end Regenburg og Tillisch. Beviset blev ført i Flensborg, hvor 1863 henved $\frac{1}{3}$ af byens ungdom undervistes frivilligt på dansk, skønt tysk her som folkesprog havde langt dybere rod end i Angel. Men, som jeg dengang stærkt fremhævede, set i belysning af en „uret“, øvet af os mod tyskerne, som en „fornærmelse“ tilføjet det tyske

⁷⁾ I maj samme år havde A. D. Jørgensen talt ved et studentermøde om »Den danske Regerings Politik overfor Slesvig i Kong Frederik VII's Tid«.

folk, er hele denne sag fuldstændig misforstået. Hvad der skete ved sprogordningen var jo dog i store træk kun dette, at man søgte at fravriste tyskheden en endnu ikke tilendebragt erobring (Ipsissima verba). Skulde jeg i trykken fremsætte en dom eller et indlæg om disse forhold, måtte det blive vidtløftigt, hvis det da skulde gå ud over et ganske enkelt punkt, og jeg vil derfor spare det, til jeg kan gøre det i sin fulde sammenhæng i en historisk fremstilling. Der ligger efter min mening mere end én grundvildfarelse i en stor del af vor offentlige diskussion om disse sager, deriblandt først og fremmest denne, at tysk og dansk alle tider og hos alle individer har stået som en uforligelig modsætning; det modsatte har været tilfældet i langt videre mål, end de danske embedsmænd i Sønderjylland nogen sinde har villet forestille sig. Dog — dette emne er alt for stort og alt for vanskeligt til skriftlig behandling, og det vil heller ikke i denne sammenhæng kunne interessere Dem.“

Faldt forespørgslen til A. D. Jørgensen således forholdsvis gunstigt ud, så var det ikke alle præster fra tiden mellem krigene, der uden videre var rede til at underskrive.

Under 26. november 1883 tilskrev pastor J. V. Hansen, Spenstrup, pastor Mørk Hansen således:

„Deres ærede Brev af 24 de d. M. har jeg modtaget i Dag. Jeg er ganske enig med Dem og Pastor Hjort i, at det vilde være ønskeligt, om Biskop Martensen vilde ændre sine urigtige Paa-stande om Sprogforholdene i Angel, inden den tyske Udgave af hans Levnet fremkommer, saafremt han i den tyske Udgave vilde gaae ligefrem til Bekjendelse, at han har set paa Sprogforholdene med et ikke uhildet Øje og derfor har fejlet. Hvad Martensen har skrevet i sit Levnet, vil blive trompetet hele Tydskland rundt, og Ændring af hans Udtalelser, naar disse ikke ligefrem tages tilbage som urigtige, vil kun gjøre Trompetstødene stærkere; thi der fattes sandelig ikke herhjemme paa Slesvig-Holstenere, der nok skulle udbasune for Tydskerne Uoverensstemmelsen mellem den tyske og danske Ud-

gave af Martensens Levnet. Og selv om Martensen tager sine Udtalelser fuldstændig tilbage, slaaer sig selv paa Munden og siger, at han har talt uden at vide ret Besked, saa er det endda et stort Spørgsmaal, om det i Tydskland vil virke andet, end at Tydskerne faae Lejlighed til at udbryde i høje Klageraab over, at det dansk nationale Partis Tryk har hvilet saa tungt paa den ærværdige og sandhedskjærlige, men nu gamle og sva-gelige Biskop, at han er bleven tvungen til at svigte Sandhed og Overbevisning. Det er sørgeligt for os, som have været Præster i Angel, pinligt, at Martensen har udtalt sig saaledes, som han har gjort; men det havde vistnok været diplomatisk rigtiggere, om man slet ikke havde rørt ved den Sag; thi saa var den formentlig gaaet temmelig ubemærket forbi; nu er den bleven rigtig publik; og hans Ord vil i de Uindviedes Øjne veje mere end vore Ord, da han staaer udenfor Sprogrescriptet som Critiker, medens vi vare Sprogrescriptets Tjenere. Iøvrigt mener jeg, at enhver Henvendelse til Biskop Martensen er overflødig; har han ikke kunnet eller villet lære noget af alt, hvad der er skrevet og talt siden hans berygtede Rejse i Angel, opgiver han vistnok ikke nu sine Meningers Ufejlbarlighed. Et Møde i Odense anser jeg for aldeles unyttigt og mener, at det vil gjøre mere Skade end Gavn. Jeg har desuden aldeles uopsættelige Forretninger netop paa Fredag Kl. 1 og kan ogsaa af den Grund ikke give Møde i Odense.“

Trods denne ret afvisende holdning tiltrådte brevskriveren senere den fremsendte henvendelse.

Pastor Jacob Hansen, Randers, føler sig endnu mere i modstrid med den planlagte aktion og skriver i et udateret brev, der dog antagelig er afsendt omtrent på samme tidspunkt:

„I Anledning af Deres Skrivelse til mig om en Fællesudtalelse til Biskop Martensen navnlig for at faae hans Udtalelser om Sprogrescriptet ændrede i den tydske Udgave af hans Levnet, svarer jeg bestemt, at jeg ikke vil være med til en saadan Udtalelse til Martensen; det er efter min Mening baade uværdigt for os at

komme med en saadan Henvendelse til ham og uværdigt for ham at tage den til Følge. Vi kan ikke opnaae Andet end at faae et Svar omtrent som dette: Hvad Mening har Dhrr om en Mands Overbevisning, naar han idag skulde kunne forandre det, som han skrev igaar efter 30 Aars moden Overveielse og paa „Gravens Rand“, og saadant Svar bør vi sandelig ikke udsætte os for.

At forhandle med Martensen om Sagen, dertil vil jeg ikke være med; han og vi staae paa et forskjelligt Standpunkt — jfr. hans Udtalelser om Løvemonumentet — og kunne aldrig blive enige; Forudsætningerne ere paa begge Sider irreformable og uforanderlige.

Enten har Martensen efter det Standpunkt, hvorpaa han staaer og vil staae, ikke villet læse, hvad der er skrevet af Allen, P. Hjort, o. m. f., eller han har Intet villet lære af dem. —

En anden Ting er en Fællesudtalelse imod Martensens Ytringer af et lille Udvalg — f. Ex. af Dem og Hjort, som have let ved at mødes — med Paavisning af Martensens løse Tale om, hvad der skal være oplyst om Klotz^{*)} o. s. v., af hvor omhyggelig og forsigtig Regeringen var med at træffe Bestemmelsen om de forskjellige Sproggebeter, og endelig Paavisning af, at Martensen, der ellers saa stærkt og rigtigt hævder Mellembestemmelsens Gyldighed, har udelukkende stillet sig paa det absolute Standpunkt og forlanger Menighedernes Selvbestemmelse, skjøndt Mellembestemmelser her paatrænge sig af sig selv, idet det ikke alene er oprørske Menigheder, det gjælder, men hvad der er endnu vægtigere, der er Menigheder med danske Minoriteter, der dog vel ogsaa have Ret til at komme i Betragtning, og ikke blot skulle trøstes med Henviisning til den gyldne Tid, da de tydsksindede Majoriteter selv maatte forlange dansk Gudstjeneste. Og saa til Allersidst den Bemærkning, at

^{*)} Generalsuperintendent for den kongelige del af hertugdømmet Slesvig fra 1636, født i Vestfalen og ivrig for at indføre tysk i kirken i Mellemslesvig.

Talen om Nedbrydelsen af det kirkelige Liv er usand og modbevises af Facta — „de ubehagelige Tal“, som kunne hentes fra P. Hjorts Skrifter, blandt andet baade fra Grumtoft og Gjelling.“

Også pastor Jac. Hansen har senere ombestemt sig, idet hans navn findes blandt dem, der har underskrevet henvendelsen.

Ligeledes dateret den 26. november er efterfølgende brev fra pastor Kühnel, Haarlev, der er mindre afgjort i sit syn end de foregående af hans standsfæller, men hvor også hensynet til de danske nordslesvigere spiller med ind.

„Idet jeg beklager ikke at kunne komme til Mødet i Odense d. 30. ds., maa det maaske være mig tilladt med et Par Ord her skriftlig at udtale mig om den Sag, som d e r skal være Gjenstand for Forhandling.

Efter min Mening burde Biskop Martensen ganske vist helst have undladt i sin Bog at indflette det hele Afsnit, som har til Overskrift: Bispestolen i Slesvig. At dette er sket, beklager jeg baade for Martensens e g e n Skyld og for S a g e n s Skyld. Det kommer ham næppe til Ære, at han „taug“ (Vide 2. Del, Side 161 forneden), da det var Tid at tale, ikke i Krogene og i „aldeles private“ Kredse, men netop o f f e n t l i g. Havde han — og derom kan der jo ikke tvivles — den faste og urokkelige Overbevisning om Forholdene i Slesvig og særlig om Sprogrescriptet, saaledes som han dengang privat og nu endelig offentlig udtaler den, saa b u r d e han have talt i t i d e. Har han set Fejlene i og Farerne ved den da brugte Fremgangsmaade, saa burde Kjærlighed til Fædrelandet ikke have tilladt ham, men tvunget ham til at følge den „megen Opfordring“, han havde, ikke blot til at værgе sig selv mod personlige Angreb, men til at sætte al sin Kraft ind paa, saa vidt det stod til ham, at afværge de forfærdelige Tab og Ulykker, der jo ifølge hans Opfattelse af de indre og ydre politiske Forhold maatte blive en nødvendig Følge af at vedblive i det Spor, som han vilde have skiftet.

Men jeg beklager det omtalte Afsnit i Martensens Bog endnu

mere for S a g e n s Skyld. Det er i denne Henseende ikke blot unyttigt, men formentlig ogsaa u b e t i m e l i g t o g s k a d e l i g t. Han siger (ligeledes Side 161): „Nu — — da vi her Intet have at tabe“, men dette er Guskelov ikke saa. Vi have endnu et Haab, og netop derfor have vi ogsaa endnu M e g e t at tabe. Vi tabe destoværre vel hver Dag Noget ved Tyskernes Hensynsløshed i Nordslesvig, og vi skulde dog ikke selv give dem Vaaben ihænde imod os. Dette gjør, synes mig, Martensen, idet han hjælper dem til at kunne skyde sig ind under Retorsionens Ret. Taug han i sin Tid af Hensyn til den „Anerkjendelse“, hans Udtalelser vilde finde i Tyskland, saa burde dette Klogskabs-hensyn saa meget mere paalægge ham Taushed n u, da han har saa meget mindre Grund og Opfordring til at tale. Et anfører han dog selv, der i hvert Tilfælde kan tjene som Undskyldning for mulige Misgreb, nemlig at „Folkesproget var dansk“, hvor det ifølge Sprogreskriptet skulde gøres til Kirke- og Skolesprog (Side 157).

At der forøvrigt kan være begaaet Fejl og Misgreb m. H. t. Sprogreskriptets Gjennemførelse, tør jeg ingenlunde ubetinget benægte. Denne Tanke anfægtede mig ofte, medens jeg (1852—1862) var Præst i Slesvig, og det var Hovedgrunden til, at jeg, da jeg ved min Ansættelse der havde Valget, foretrak et Kald med tysk Kirkesprog for et med blandet Sprog, ligesom de mange iøjnefaldende Inkonsekventier, hvori vor Regjering og Administration gjorde sig skyldig, bevægede mig til allerede i 1862 at søge tilbage til Kongeriget.

Hvad endelig en Henvendelse til Biskop Martensen i det i Deres Brev omtalte Øjemed angaar, da vil den næppe øve nogen Indflydelse hverken paa ham eller paa dem d e r u d e. Han vil formentlig ikke derved bevæges til at tilbagekalde eller forandre et eneste Ord, og de andre ville deri kun høre en afmægtig Efterklang af det a priori forhadte og fordømte System.

Skulde man paa Mødet i Odense blive enige om en saadan Henvendelse til M, der, det indrømmer jeg, maaske kunde være

hensigtsmæssig ligeoverfor vore nordslesvigske Brødre, i hvis Øjne Tyskernes Fremfærd imod dem maa staa saa blottet for al Undskyldning som muligt, beder jeg om, at den maa blive mig tilsendt, hvis De da antager, at jeg vil kunne medunderskrive den uden at komme i Strid med mine Udtalelser her.“

Pastor Kühnells navn findes ikke blandt underskriverne.

Provst Hjort, Elmelunde, lykkes det trods broderens gode tro ikke at få med. Den 27. november afsender han nedenstående skrivelse til Mørk Hansen:

„Idet jeg takker for Deres venlige Brev med Indbydelse til Mødet i Odense, tillader jeg mig at meddele, at jeg ikke kan komme, saa ondt det end gjør mig ikke at kunne benytte denne Leilighed til at samles med endeel tidligere Embedsbrødre. Men jeg har for Øieblikket hverken Tid eller legemlig Kraft til en saadan Reise. Ogsaa i indre Henseende stiller der sig Vanskeligheder for mig. Biskop Martensens Udtalelser om de slesvigske Forhold har berørt ogsaa mig smerteligt; og jeg kan kun betragte dem som et sørgeligt Misgreb, beroende paa et Feilsyn og et indtaget falsk principielt Standpunkt. Jeg samstemmer derfor med min Broders Protest baade i hans lille Skrift og i hans Gjensvar til x-x. Stykket i „Berl. Tid.“ fra x-x misbilliger jeg ganske. Men paa den anden Side staaer jeg i et saadant personligt Forhold til Martensen og skylder ham saa meget, at jeg ikke vilde kunne forlige det med min Pietetsfølelse at træde offentlig op imod ham, i hvert Fald ikke paa Sagens nuværende Standpunkt. Dertil kommer, at jeg først kom til Tønder i Efteraaret 1860 og derfor kun kjender Forholdene i Tønder og Løgumkloster Amter fra den Tid. Tidligere har jeg ikke været i Slesvig, og de angelske Forhold har jeg ikke noget personligt Kjendskab til. Jeg har kun gjort et ganske kort Besøg i de Egne. Men efter hvad jeg kjender til Forholdene paa Vestkysten, finder jeg ikke blot ingen Uretfærdighed ved Sprogreskriptet; men efter min Overbeviisning skulde Sproggrændsen der været lagt sydligere.“

Endelig svarer pastor, dr. phil. Holger Rørdam, Brændekilde:

„Skjønt jeg — saa pinligt det er mig at skille mig fra mine Medstridere — ikke kan underskrive den alm. Henvendelse til Biskop Martensen, har jeg intet imod at publicere (men ikke tilstille Biskoppen) en Erklæring, hvori jeg udtaler mine egne Erfaringer. Jeg har idag tilstillet Hjort min Koncept til en saadan, og naar De ser den, er jeg vis paa, at De vil være tilfreds med den, da den i Virkeligheden støtter den alm. Udtalelse, som jeg af Autoritetshensyn ikke kan tiltræde.“

Vi skal derefter følge slagets videre gang gennem pastor Hjorts pen. At der er flere af præsterne, man har haft vanskeligheder med, fremgår af Hjorts kommentarer, der ikke er kedelige.

Den 5. decbr. 1883 sender han indlagt et brev fra stiftsprovst Rothe⁹⁾ med vedlagt lægeattest fra dr. med. Paulli(må formentlig gælde biskoppens sygdom, der omtales længere fremme). „Jeg har svaret, at jeg har sendt Dem som Formand begge Dele og tillige spurgt, om Meddelelsen i Dagbladet idag af vor Adresse — iøvrigt i indirekte Form — forandrer Stiftsprovstens Anskuelse om Ikke-Tilstillelse af den til Martensen.“ Hjort foreslaar, at Adressen foreløbig gøres færdig. „Vi kan jo saa vente med at tilstille den og f. E. i et Blad — maaske efter nærmere Forhandling med Stiftsprovsten — indrykke, at der paa Grund af Biskoppens Sygdom ventes med Tilsendelsen, eller hvad vi nu skal gjøre. Man skulde jo have troet, at Biskoppen var rask igjen, siden han svarede baade ved xx og ved Redaktionen af Berlingeren. Det er nu altsaa ikke Tilfældet, og jeg venter nu Svar fra Dem med Angivelse af, hvad De mener, at der skal gøres.“

Udateret, skal vistnok være den 6. december:

„Efter indlagte Brev fra Rothe, ifølge hvilket det vel maa antages, at Martensen allerede har læst Adressen, er der vel

⁹⁾ Sognepræst og stiftsprovst ved Frue Kirke i København P. C. Rothe, der havde samarbejdet med biskop Martensen ved revisionen af den gammeltestamentlige bibeloversættelse. Tog sin afsked 1892.

ikke andet nu end at sende ham den. Det var fortræffeligt, at Graae og Tidemand skrev paa, og i det Hele er jeg udmærket tilfreds med Navnene.“

8. decbr.

„De maa endelig tage Evaldsen, der aldrig har været i de blandede Distrikter, men først i Brodersby ved Slien og saa ved Nikolai tyske Kirke i Flensborg, g r u n d i g under Behandling og endelig lade ham vide, at vi godt seer og gjennemskuer, at det Hele er et blot og bart P a a f u n d, intet andet. Man faaer en hel Del Psychologi ud af Brevene, der ere i højeste Grad interessante.“

„Af et af Brevene seer jeg, at Bech (en Hædersmand) fra Samsø er med, men har beholdt Adressen. Vi har altsaa nu 50, og jeg faaer nok 3 pastores emeriti fra Kjøbenhavn. Der bliver vel altsaa henimod 60, og det er et brillant Resultat.“

10. decbr.

„De faaer vist (n o k) vente længe paa Kok. Han er naturligvis — som jeg ogsaa veed af god Kilde — enig med os, men tør ikke skrive under af Hensyn til Martensen. Jeg har nu havt Brev fra Rothe, at Martensen venter hver Dag paa Adressen, og vi godt kan sende den til Martensen, og derfor bliver den nu trykt imorgen i Odense, og De faaer den rimeligvis Onsdag. Det er vigtigt, at den kommer snarest mulig, inden vi faa for mange Separatvota. De mener, at Høyer Møller¹⁰⁾ har skrevet til Dem, at han ikke har været slesvigsk Præst, men kun paa Als¹¹⁾. Om saa er, er det kun Udflugter. Han har før Nordborg været Garnisonspræst i Slesvig og Præst for den danske Menighed der, og ganske vist var han der ansat af Krigsministeriet

¹⁰⁾ E. Høyer Møller, præst og forfatter, feltpræst i 1850, garnisonspræst i Slesvig 1857, sognepræst i Nordborg 1861, feltprovst 1864, derefter sognepræst for Kølstrup og Agedrup, medlem af folketinget 1869—72 og provst for Bjerger og Aasum herreder 1881. Tog sin afsked 1892. Har under mærket »En gammel Feltpræst« skrevet »Præsten i Krigen«, »Tre af mine Venner«, »Ellen, et Livsbillede af en trofast Sjæl« m. fl.

¹¹⁾ Fra 1819—64 udgjorde Als og Ærø et særligt bispedømme.

og stod under det, ligesom senere Prip, men han kunde godt skrive under, da han har megen Erfaring og i al Fald fuldt saa godt som Præsterne fra Tørningelehn, og efter min Mening burde Forfatteren af 3 af mine Venner ikke holde sig tilbage; men han er en meget forsigtig Mand, der beregner mulige Følger. Ved Siden deraf er der meget godt hos ham.“

„Nu har jeg faaet 3 fra Kjøbenhavn pastores emeriti, som jeg skrev til efter Anmodning fra Clemmensen, og 2 fra Dem igaar. Vi have altsaa 54. Det er meget godt, og vi have dog de bedste Navne, og desuden gaar jo Adressen ved sin egen Vægt; thi den er i Grunden voldsom skarp og sætter ham dygtig i Rette, og jeg tror egentlig ikke, at mange af Underskriverne have forstaaet den deciderede Tone, der gaar igjennem den.“

11. decbr.

„Adressen er trykt, meget af Hensyn til Al. Hansens¹²⁾ Vaklen. Jeg har faaet samme Skrivelse, men beroligede ham omgaaende med, at Bekker og Brandt var med, og tillige med, at „A d r e s s e n n u s e n d e s i n d“. Saasnart en Ting blot er afgjort, saa er der intet i Vejen med Hansen, og han er jo en udmærket Mand, men ængstelig i højeste Grad.“

„Skulde Hansen komme med flere Skrupler, maa De blot svare, at det nu er f o r s e n t. Vi kan ikke undvære hans Navn, og tog han det tilbage, fortrød han det straks.“

12. december.

„Indlagt et Brev fra Kofoed-Hansen.¹³⁾ Da jeg saa hans Svar

¹²⁾ S. Aleth Hansen, 1848 kateket i Hjørring, 1850 sognepræst i Husby sydøst for Flensborg, 1856 provst for Flensborg provsti, 1858 sognepræst i Grunthofte, 1860 provst for Gottorp provsti. Som suppleant deltog han i adskillige stænderforsamlinger mellem krigene. Efter 1864 præst forskellige steder i kongeriget. I 1868 gennemførte han som kulturminister valgmenighedsloven.

¹³⁾ H. P. Kofoed-Hansen, 1837 adjunkt i Odense, 1849 residerende kapellan i Vor Frelsers Kirke i Kjøbenhavn, 1850 sognepræst ved Frue Kirke i Haderslev, 1854 provst for Haderslev provsti, 1855 sognepræst i Gml. Haderslev, efter 1864 sognepræst i Thoreby, 1879 provst for Musse herred og stiftsprovst for Lolland-Falsters stift. 1883 nedlagde han sit embede og gik senere over til katolicismen.

til Dem, skrev jeg til ham og bad igjen om hans Underskrift, idet jeg tilbød — hvad jeg iøvrigt har effektueret — at sætte i Slutningen af Adressen „Videnskabens“ foran „Kirkens“, men det hjalp ikke. Hvad er det for en Controvers mellem ham og M. Jeg har hørt derom, men kjender den ikke.“

„De faaer vel Svar fra M, og hvis han ikke lader det trykke, saa gjør De det vel? Vilde det ikke være rigtigt, om De, naar De bekendtgjorde hans Svar, gav en Commentar dertil, navnlig hvis han slet ikke vil give sig.“

13. decbr.

„Jeg tror, at Høyer Møller ligesaa godt kunde have skrevet: „Da jeg muligen kan blive Engelstofts¹⁴⁾ Efterfølger.“ Høgh Guldberg er den værste reaktionære Størrelse og var i saa Henseende glimrende ved Mødet af de 40 Præster i Bethesda. Hermed Evaldsens Brev tilbage og Kofoed-Hansens, som bedes remitteret ved Leilighed.“

16. decbr.

„De erindrer, at Rothe, da han havde seet, at vor Adresse var refereret i Dagbladet, tog sit første Brev tilbage; jeg svarede saa, idet jeg remitterede hans Brev og Paullis tilbage, at vi godt kunde vente med at sende Adressen til M, naar vi blot offentliggjorde den, og selv det behøvede ikke at være i alle Blade, og navnlig kunde det undgaaes, hvis der var et specielt Blad, som Biskoppen saa, da at lade Adressen optage deri. Herpaa svarede saa Rothe atter — hvilket Svar jeg lader følge og beder Dem remittere — at M ventede hver Dag paa Adressen, og saa sendte vi den jo afsted. Samtidig med at Deres Brev gik til Martensen, sendte jeg et Exemplar til Rothe. Jeg fik nu Brev fra ham idag, som jeg ligeledes vedlægger.“

„Men efter Rothes Brev tror jeg, at vi skal være forberedt paa et gramt Svar fra M. Muligen sendes det til Dem, muligen nøies han med at offentliggjøre det i Berlingeren (til hvem jeg

¹⁴⁾ Sigter antagelig til biskop i Odense, C. Th. Engelstoft.

ikke sendte Adressen). I ethvert Tilfælde vilde jeg ansee det for heldigt, om De gav et Tilsvær, altsaa nogle Slutningsbemærkninger, der maaske, hvis han blot afviser, kunde bl. a. overlade Dommen i denne Sag til Folket. Maaske jeg tør vente, at De i saa Fald sender mig Deres eventuelle Udkast til Gjennemsyn. Det er vist ikke værd at conferere med Flere.“

Før vi fortsætter med uddrag af pastor Hjorts breve til pastor Mørk Hansen, følger her ordlyden af adressen til biskop Martensen samt underskrivernes navne.

Højærværdige Excellence

Hr. Dr. theol. Biskop Martensen,

Storkors af Dbrg. og Dbrmd., Storkors af
Nordstjerneordenen og af den græske Frelserens
Orden.

Undertegnede Præster, der tidligere have været ansatte i Slesvig, føle Trang til for Deres højærværdige Excellence at udtale den Sorg, vi have følt ved at læse Deres Udtalelser om Sprogsagen i Slesvig. Vi kunne umulig være enige med Deres Højærværdighed, hverken i national Henseende, idet vi aldeles ikke kunne dele Deres Excellences Anskuelse om, at Folkesproget i Mellemslesvig var „raat, fattigt og udannet, berøvet Aandelighedens Karakter“, ej heller i kirkelig Henseende, idet vi føle os forpligtede til baade i Sandhedens Interesse og for vort Fædrelands Skyld at nedlægge en bestemt Indsigelse mod, at den danske Gejstlighed i Mellemslesvig — i Stedet for at arbejde paa, at Guds Husfolk kunde vorde opbygte paa Apostlenes og Profeternes Grundvold — skulde have virket „til Forstyrrelse for det kirkelige og kristelige Liv“. Vi kunne overhovedet aldeles ikke godkjende den Skildring, Biskoppen har givet af Forholdene i de blandede Distrikter, ligesom vi ogsaa maa fastholde, at den Modstand, der rejstes mod Indførelsen af Sprogreskripterne, væsentlig var af politisk Natur.

Ganske vist er Deres Excellence — som enhver dansk Mand — berettiget til at have Deres egen Mening og Dom om denne Sag; men uomtvisteligt turde det dog være, at De her ikke kan tale af personlig Erfaring, idet De væsentlig kun har kjendt Forholdene paa Afstand og aldrig har virket under dem. Vi mene derfor, at Deres Excellence maatte have været varsom med at udtale en saa decideret Dom over den danske Regjering og Biskoppens egne Embedsbrødre, og navnlig mene vi, at De overfor Udlandet er uberettiget til at udtale en saa absolut Forkastelsesdom over den danske Kirkestyrelse i Mellemslesvig, i ethvert Tilfælde saa længe denne Dom kun fremtræder som et personligt Skjøn og savner den nødvendige historiske Begrundelse. Vi mene dette saa meget desto mere i Betragtning af, at Deres Excellence som den vidtberømte Theolog nyder en saa stor Anseelse i Udlandet, navnlig i Tyskland, hvorfor Deres Udtalelser let kunde styrke de nuværende Magthavere til at fremture i deres uretfærdige Undertrykkelse af det danske Modersmaal i Slesvig.

Hvis det ikke skulde staa i Deres Excellences Magt i en eventuel tysk Udgave af Deres Levnet at suspendere Deres Dom om Sprogsagen i Slesvig, have vi saa megen stærkere Opfordring til at henstille til Dem, om De ikke skulde finde Anledning til at tage denne Sag under fornyet Overvejelse og om muligt i et nyt Oplag af Deres Levnet at modificere Deres Anskuelse, inden De udtaler en endelig Dom, hvis Følger ikke lade sig beregne. Men i ethvert Tilfælde bede vi Dem om, for Deres egen og Fædrelandets Skyld, at indrømme, at det historiske Grundlag, hvorpaa De har støttet Deres Dom, ikke er tilstrækkelig nøjagtigt.

Selv om Deres Excellence ikke skulde se Dem i Stand til at tage noget Hensyn til denne vor Udtalelse, have vi dog følt os forpligtede til for vor Samvittigheds og den historiske Doms Skyld ikke at tie i denne Sag.

Vi bede Deres Excellence ikke at opfatte denne Udtalelse, som om den skulde have nogensomhelst personlig Karakter;

men idet vi alle udtale vor dybe Højagtelse for vor Kirkes Primas og vor store Anerkjendelse af, hvad der af Dem er virket i Videnskabens og Kirkens Tjeneste, nære vi det Haab, at De vil have den faste Overbevisning, at ene og alene Kjærlighed til Sandheden og til vort Fædreland har bevæget os til at henvende os til Dem i dette Anliggende.

J. Barfod, Sognepr. i Vaabensted, forh. Sognepr. i Oversø, derefter Sognepr. i Sørup. — A. Bay, Sognepr. i Allested, forh. Sognepr. i Kliplev. — P. H. Bech, Sognepr. i Tranebjerg, forh. Adj. min. i Hanved, derefter Sognepr. i Stenbjerg. — J. P. Bekker, Provst for Kjær Herred, Sognepr. for Sulsted, forh. Diaconus i Sørup, derefter Sognepr. i Treja. — G. G. W. Berggreen, Provst og Sognepr. i Lemvig, forh. Sognepr. i Aventoft. — O. Binzer, Sognepr. i St. Jørgensby, forh. Sognepr. i Ø. Løgum. — J. F. Boesen, Pastor emerit., forh. Sognepr. i Agerskov. — B. Brammer, Provst, Sognepr. i Gammelby, forh. Sognepr. i Skads. — G. Brammer, Sognepr. i Urlev, forh. Sognepr. i Egebæk. — A. F. Brandt, Sognepr. i Væggerløse, forh. Sognepr. i Havetoft, derefter Sognepr. i Vilstrup. — E. M. Buch, Sognepr. i Jordløse, forh. Sognepr. i Klægsbøl, derefter Sognepr. i N. Hagsted. — C. E. Christensen, Pastor emerit., forh. konst. Pr. ved den danske Kirke i Flensborg, derefter Sognepr. i Hjerpsted, derefter Sognepr. i Toftlund. — C. F. Clemmensen, Katechet ved St. Petri Kirke i København, forh. Diaconus i Læk, derefter Sognepr. i S. Brarup og Løjt. — H. F. Fejlberg, Sognepr. i Darum, forh. Adj. min. i Solt, derefter Sognepr. i Valsbøl, derefter Sognepr. i St. Vie. — H. C. F. Find, Sognepr. i Allerslev, forh. Sognepr. i Hammelev. — J. Friis, Sognepr. i Soderup, forh. Sognepr. i Egebæk, derefter Sognepr. i Hanved. — F. N. Freuchen, Sognepr. i Højby, forh. Sognepr. i Nykirke. — C. P. Gad, Provst, Sognepr. i Sønder-Broby, forh. Sognepr. i Klægsbøl. — Christian S. Gad, Stiftspr. i Aalborg, forh. Sognepr. i Løgumkloster. — Henrik Clausen Gad, Sognepr. for Tranekjær og Tullebølle, forh. Katechet ved den danske Menighed i Flensborg, derefter Sognepr. i Adsbøl og Graasten. — G. Fr. A. Graae, Sognepr. i Idestrup, forh. Pr. ved den frie danske Menighed i Flensborg. — Grove Rasmussen, Sognepr. i Allerup, forh. Sognepr. i Gram, derefter Sognepr. i Fohl. — Th. H. Hamburger, const. Sognepr. ved Frederikskirke paa Christianshavn, forh. Compastor i Husum, derefter Sognepr. i Arnæs, derefter Sognepr. i Svesing. — Aleth Hansen, Pastor emerit., forh. Provst for Flensborg og Gottorp Provstier og forh. Sognepr. i Husby og derefter i Grumtoft. — S. L. Hansen, Sognepr. i Gloslunde, forh. Sognepr. i Oldrup. — M. Mørk Hansen, Sognepr. i Vonsild, forh. Sognepr. i Felsted. — Jac. Hansen, Sognepr. i Randers, forh. Diaconus i Grumtoft, derefter Sog-

nepr. i Gjelting. — W. Hjort, Sognepr. i Nyborg, forh. Sognepr. i Lyksborg, derefter Sognepr. i Slesvig. — G. Høeg, Sognepr. i Kregome, forh. Sognepr. i Sterup. — C. C. Jensen, Sognepr. i Vejby, forh. Sognepr. i Lyksborg. — J. Johansen, Sognepr. ved Vor Frue Kirke i Odense, forh. Sognepr. i Haderslev. — N. H. Jørgensen, Sognepr. i Grimstrup-Nykirke, forh. Sognepr. i Vodder. — N. P. Krarup, Sognepr. i Sanderum, forh. Sognepr. i Løgumkloster. — L. J. Levinsen, Sognepr. i Sæby, forh. Sognepr. i Kværn, derefter Sognepr. i Munkbrarup. — F. H. Lützhøft, Sognepr. i Ørsted, forh. Sognepr. i Bylderup. — C. C. Lorenzen, Sognepr. ved Vor Frue Kirke i Aalborg, forh. Sognepr. i Siversted. — C. Luplau, Sognepr. i Varde, forh. Sognepr. i Ladelund, derefter Sognepr. i Hellevad og Egvad. — J. J. Momme, Sognepr. for Sæby og Gjersbøj, forh. Sognepr. i Olderup, derefter Sognepr. i Hjortkjær. — K. L. E. Mule, Sognepr. i Hundslund, forh. Sognepr. i Fjælde. — H. Mühlensteth, Pastor emerit., forh. konst. Sognepr. i Løgumkloster og N. Løgum, derefter Sognepr. i Bjolderup. — M. Mørch, Sognepr. i Sdr. Bjært og Provst, forh. Sognepr. i Hostrup. — J. Nansen, Sognepr. i Taps, forh. tillige Sognepr. i Aller. — C. J. Nielsen, Sognepr. i Sønderby, forh. Diaconus i Sønderborg. — J. H. Nissen, Sognepr. i Vissenbjerg, forh. Sognepr. i Hyrup, derefter Sognepr. i Husby. — J. K. Olsen, Sognepr. i Stenderup, forh. Sognepr. i Hellevad, derefter Sognepr. i Løjt. — L. Pasbjerg, Sognepr. i Torkildstrup, forh. Sognepr. i Hjoldelund, derefter Sognepr. i Bedsted. — G. Preisz, Sognepr. i Vestermarie, forh. Sognepr. i Jørl. — L. Prip, Sognepr. paa Strynø, forh. Lærer og Kirkesanger i Nykirke. — R. Prip, Sognepr. ved Vor Frue Kirke i Svendborg, forh. Sognepr. i Nykirke, derefter Garnisonspræst i Slesvig. — H. V. Rasmussen, Professor, forh. Sognepr. i Halk. — F. Reiffenstein, Sognepr. i Errindlev og Olstrup, forh. Sognepr. i Braderup, derefter Sognepr. i Havetoft. — H. Roth, Sognepr. i Vigerslev, forh. Sognepr. i Varnæs. — H. J. J. Sørensen, Sognepr. i Vilslev, forh. Sognepr. i Vester-Vedsted. — Odin Wolff Tidemand, Forstander for det kgl. Skolelærerseminarium paa Jonstrup, forh. Sognepr. i Stenbjærg, derefter Hovedpræst i Tønder og Provst for Tønder Provsti med Løgumkloster Amt.

I det i Mørk Hansens arkiv forefundne fuldstændige eksemplar er nedenunder tilføjet med blæk:

Senere tiltraadt af 55. Wedel, Sognepr. i Søllerød, forh. i Flensborg. — 56. Vilh. Hansen, Provst, Sognepr. i Spentrup, forh. i Grumtofte, senere i Kværn. — 57. P. Simonsen, Provst, Sognepr. til Besser, forh. i Valsbøl. — 58. C. N. Smith, Provst, forh. Præst i Korup, tidl. i Skads.

På bagsiden af et brev fra pastor N. L. Feilberg, Kirkehel-singe, i tiden mellem de slesvigske krige præst i Ullerup på

Sundeved, findes følgende udkast af Mørk Hansen til følgeskrivelse til henvendelsen, som man må gå ud fra er bleven anvendt:

„Idet jeg efter mine forhenværende slesvigske Embedsbrøders Begjering sender Deres Excellence indlagte Skrivelse, beder jeg Dem om at modtage Forsikringen om den dybe Højagtelse og Taknemmelighed, hvormed jeg altid vil forblive Deres

Excellences ærbødigste

— — — — —.“

Pastor Hjorts formodning om, at adressen ikke vilde blive venligt modtaget, viste sig at være rigtig. Den blev omgående returneret, og svaret var affattet i overensstemmelse hermed.

„Ved en æret Skrivelse af 13. ds. har Hr. Pastoren efter forhenværende slesvigske Præsters Begjering tilstillet Biskop Martensen en Skrivelse fra de nævnte Præster angaaende Udtalelserne i Biskoppens Levnet om Sprogforholdene i Slesvig.

I denne Anledning skulde Undertegnede, Biskoppens Aamuensis, efter hans Anmodning herved meddele Dem, at Biskoppen ikke finder sig foranlediget til at indlade sig paa nogen Discussion med DHrr. om de paagjeldende Udtalelser, der ere fremkomne efter nøie Overveielse, og at han som Følge heraf ikke kan modtage DHrrs. Skrivelse, som derfor hermed følger tilbage.

Kjøbenhavn, d. 15de December 1883.

ærbødigst

E. F. Larsen.

Velærværdige

Hr. Pastor Mørk Hansen,

Vonsild

ved Kolding.

Pastor Hjorts vrede over adressens tilbagesendelse og formen, hvorunder det er sket, er ikke uforklarlig. Efter den næsten til overmål udviste ærbødighed over for den gamle biskop kunde svaret ikke godt være mere iskoldt og affejende. Det før-

ste af Hjorts breve til Mørk Hansen efter modtagelsen, dateret den 17. december, må naturligvis ses i relation hertil:

„Krigspartiet har altsaa faaet Overhaand i Vatikanet; men der er alligevel en dum Halvhed deri, thi enten burde han sige, Adressen er i en saadan Form, at jeg ikke kan modtage den — hvilket nu i øvrigt ikke vilde have været sandt, thi den er vel meget decideret, men høflig i Form —, og saa kunde han remittere den; men naar han giver som Grund, at alt er saa nøie overveiet (jfr. Skolesproget fra Reformationen), saa kan han lade være at rette sig derefter; men der er ingen Grund til at sende den tilbage, og det er heller ingen Grund, at han ikke vil indlade sig i Discussion med DHrr. (meget uforskammet), thi der er jo ingen, der har forlangt en Discussion af ham. Det bliver derfor, hvorledes man vender og dreier det, en hovmodig og uforskammet Maade at tage Sagen paa og ligefrem Frækhed at remittere den.“

Hjort fortsætter efter henvisning til det stedfundne ordskifte med den anonyme i „Berlingske Tidende“, at da nu biskop Martensen føler sig „in die Enge getrieben“, saa træder han frem i sin formentlige Storhed og haaner os, og jeg kan godt sige det danske Folk. Deres Meddelelse til Underskriverne er jo fuldkommen korrekt, og jeg tiltræder den ganske og venter den altsaa snarest i Bladene. Var det ikke rigtigt at sende den til de Blade, som fik Fællesudtalelsen sendt, altsaa: Dagbladet, Nationaltidende, Dagens Nyheder og Morgenbladet. Larsens Skrivelse remitteres, og da jeg ikke veed, om De allerede har skrevet til Bladene, ogsaa den mig velvilligt tilstillede Redaktion. Der kommer vel saa en Opgjørelse af Regnskabet med Martensen fra Deres Haand og vel helst i Nationaltidende, og der slaar De vel godt til? Det er jo saa muligt, at De lader mig see Concepten.“

Den 22. December.

„De spørger, hvorfor jeg har sendt Kronprindsen¹⁵⁾ vor

¹⁵⁾ Den senere kong Frederik VIII.

Adresse. Jeg har været Præst paa Fredensborg i 5 aar, 1866—70, og staaer godt med hele den kongelige Familie, men har særlig bevaret Forbindelsen med Kronprindsen. Jeg sendte ham strax min Protest med et langt orienterende Brev og nu Adressen. Jeg er overbevist om, at han gaar med os, medens Kongen¹⁶⁾ vistnok vil holde paa Martensen. Jeg har ofte talt med de kongelige om slesvigske Forhold, og de vil alle gjerne [høre] noget derovre fra; men som sagt i dette Spørgsmaal venter jeg nærmest kun, at Kronprindsen gaar med, skjøndt Anskuelser om Tydsk er meget modificerede ved ham, og man nu godt forstaar, at man kun kan bygge paa, hvad der vil være Dansk i Slesvig. Kronprindsen staaer paa Frimureriets Vegne efter Sigende ikke videre godt med Martensen, men jeg veed ikke, om det er sandt. Da Dagens Nyheder har havt en Artikel til Fordel for os, kan Scavenius¹⁷⁾ næppe være med Martensen. Kan De ikke faa Barfod frem¹⁸⁾, men helst saaledes, at De læste, hvad han vil skrive, at han ikke med Kraftudtryk skal skade istedetfor at gavne. Folkestemningen er aldeles imod M.s Ufejlbarlighed. Glædelig Jul for Dem og Deres Hus. Det er jo særlig tungt ved de store Fester at være ene; men Mindet hører jo ogsaa til de Glæder, som Verden ikke kan tage¹⁹⁾.”

Pastor Hjort er utrættelig, i det ny år som i det gamle. Vi noterer af et brev til Mørk Hansen den 6. januar 1884:

„Glædeligt Nytaar og Tak for det gamle Aar. Til det gamle Aars gode Minder hører ogsaa, at jeg har havt den Glæde at komme i Forbindelse med Dem og at have virket sammen med Dem for den gode Sag.

Jeg har stadig havt Fornemmelsen af, at der foruden Blade-

¹⁶⁾ Kong Christian IX., der ligesom biskoppen havde holdt paa helstaten.

¹⁷⁾ J. F. Scavenius, daværende kultusminister.

¹⁸⁾ Præst i Vaabensted, med blandt underskriverne.

¹⁹⁾ Pastor Mørk Hansen havde året forud mistet sin hustru, f. Levensen.

nes Dom, som jo er os særdeles gunstig, maatte gjøres lidt fra vor egen Side ligeoverfor Martensen. I og for sig er det jo ikke nogen indbydende Opgave; thi der er jo egentlig ikke andet end at skjælde ham ud, men noget maatte der gjøres. Da De nu ikke følte Dem særligt oplagt dertil, saa har jeg fulgt Deres Anmodning og har benyttet Lejligheden i en Artikel, som jeg idag har sendt til Nationaltidende, at give Martensen den Tugt, han har fortjent, eller rettere givet Samtiden vor Opfattelse af M.s Fremgangsmaade. Min Artikel, hvis Indledning er benyttet til dette Formaal, hedder iøvrigt: „Dr. Pingel og Slesvigs Deling“ og er et Svar til Pingel²⁰⁾ i Anledning af hans Svar paa min Opfordring om at komme med Beviser. Hans Svar stod i Morgenbladet for 9de Decbr., men jeg lod ham ligge, til vi var færdig med Martensen. Jeg vil nu bede Dem, naar De har læst min Artikel, der vil gaa gennem 2 Numre i Nationaltidende — forudsat at den bliver optaget —, da at lade mig vide, om De er tilfreds med mine Ord til Martensen.“

17. Januar 1884.

„Tak for Deres sidste Brev. Jeg har ikke villet skrive til Dem, før jeg saa, hvorledes det gik med min Artikel. Nationaltidende, der fik den den 6. Januar (den var dateret den 5.) remitterede den den 8de, da Redaktionen fandt, at Pingel var ubetydelig til at tage Notits af, og dernæst — hvad der vistnok var Hovedsagen — ikke ønskede Debat med Morgenbladet. Jeg sendte den saa strax til Dagbladet, der nu, som jeg seer, har optaget den idag. Jeg længes nu efter at høre Deres Mening om den. Af Præster, der ikke have underskrevet Adressen, er Brasen, som er bange ligesom flere andre sjællandske Præster, endvidere Sodemann, der ligesom Brasen ikke har ladet høre et Ord fra sig. Han er den mærkeligste; thi han var meget stor paa det i Slesvig og omtalte altid Vanskelighederne i de blandede Di-

²⁰⁾ Dr. J. V. Pingel, filolog og politiker, medstifter af og første formand for det radikale studentsamfundet.

strikker som et rent Smørrebrød. Nu er han vist Provst under Martensen, og saa stikker han Piben ind. Kok²¹⁾ fortryder, at han ikke skrev under, og er meget flad; Brask har ikke svaret, men han var i det Hele en meget tarvelig Person. I det Hele maa vi være glade ved de Underskrifter, vi have faaet. Det er gaaet langt over Forventning.“

Hjort følger ogsaa med i, hvad der foregår i Sønderjylland for tiden. Mod slutningen af brevet tilføjer han:

„Det var frækt med Dommen over Jessen og Mathiesen²²⁾, og 10. januar 1884 blev et revisionsandragende forkastet. men lad dem kun dømme, de faar vel ogsaa deres Dom, naar Tidens Fylde kommer.“

Den 29. Januar udtaler Hjort sin store Forundring over, at Biskop Monrad²³⁾ i nogle Artikler støtter Martensen:

„Jeg tror ikke, at han vil gjøre megen Skade, isærdeleshed da han kommer saa langt bagefter, at Anskuelserne allerede have fæstnet sig. Men jeg kan stadig ikke forstaa, at han, som lod Londonconferencen skilles, vil gjøre det mindste Skridt for at forsvare Tydskheden i Mellemslesvig. Man har saa ondt ved at forstaa herhjemme, at det Tydske i Slesvig er ingenlunde Vane. Nu faa vi see, hvad han skriver i den 3die Artikel. Da han hidtil ikke er kommen med faktiske Bemærkninger, som der skulde gjendrives, men stadig bekræfter, at der bestod Modsætninger mellem det danske Folkesprog og det tydske Kirke- og Skolesprog, føler jeg ikke særlig Anledning til at tage fat paa ham. Lad mig vide, om De vil tage ham under Behandling, men i saa Fald h v o r? Det er ikke ganske let, det maatte vel være Nationaltidende, men saa var det maaske rigtigt, at De

²¹⁾ Kok, sognepræst i Burkal ved Tønder 1851—64, senere præst i København.

²²⁾ Redaktørerne J. Jessen, »Flensborg Avis«, og M. C. Mathiesen, »Dannevirke« var i okt. 1883 bleven idømt 6 og 3 måneders fængsel for påstået fornærmelse mod skolekollegiet i Haderslev (realskolesagen),

²³⁾ D. G. Monrad, konsejlspræsident under krigen 1864, ikke uden sympati for Helstaten.

spurgte først, om den vil tage det. Indlagt Monrads 2den Artikel. I det Hele kan vi være glade over Sagens Gang og faaer stadig flere Vidnesbyrd derpaa.“

Formodentlig efterskrift til ovenstående.

„Jo mere jeg ser paa Monrads Stykke, jo mere arrig bliver jeg over det. Dette sentimentale om Forældre og Børn, hvormed han angler. Det er en Selvfølge, at Overgangsperioden maatte medføre Vanskeligheder.“

„Hvis De skriver mod Monrad, saa see P. Hjorts Ytringer efter. Han taler om, hvorledes den enkelte maa lide for Samfundets Skyld. Det staar bl. a. i „Fredningen om det danske Modersmaal“. Men hvor mange var der, der led derunder? Smaafolk ikke.“

30. januar 1884.

„Idag var der intet fra Monrad. Det er ogsaa en Maade at skrive Artikler paa, at tilmaale det i smaa Portioner. Naar der skal skrives derimod, saa har Folk glemmt de første Artikler. Jeg venter, at han i den sidste Artikel udtaler sig om London-conferencens Ophævelse. Iøvrigt gjør Inddelingen i Portioner af hans Artikler, at de taber for en Del deres Virkning. Jeg har ikke nægtet, at Tydsk paa en vis Maade var det hellige Sprog i hine Egne, jfr. Side 37 i mit Skrift; men jeg har gjort lidt Nar af de tydske sentimentale Præster. Hvor mon han har faaet den Paastand fra, at jeg har nægtet det? Saasnart 3die Artikel kommer, skal jeg sende Dem den. I næste Uge agter jeg mig til Kjøbenhavn nogle Dage.“

11. februar 1884.

„Forrige Mandag tog jeg til Kjøbenhavn og lige fra Jernbanen til Audiens hos Kronprindsen. Han var meget forekommende. I Forgemakket hørte jeg, at Martensen var død Aftenen i Forvejen. Kronprindsen udtalte sig misbilligende om, at Martensen havde rippet op i Sprogsagen og havde sendt Adressen tilbage. Han tiltraadte, hvad Dagbladet havde sagt, at naar Kongen modtog Venstres Adresse, kunde han ogsaa modtage

vor, som jo var „meget ærbødig“. Han bad mig dernæst til Taffel samme Dag og var meget gemytlig ved Bordet. Da han hørte, at jeg blev flere Dage i Byen, anmodede han mig om at komme ud til sig, da han vilde tale mere med mig om Sprog-sagen. Han bestemte da Onsdag Kl. 11, og da jeg kom, stod han med Slesvigs Kort i Haanden. Jeg gennemgik saa hele det blandede Distrikt for ham og slog fast, at Dansk naaede til Slien, om man end i de sydlige Grænsesogne af Sprogdistriktet skulde have ventet med dansk Kirkesprog, ligesom man naturligvis skulde have gjort det samme, hvis man havde taget de 14 Sogne med. Ligeledes viste jeg ham Fjorde Sogn, som laa sydligere end Slisognene, og hvor Dansk havde holdt sig godt. Naturligvis betonedes jeg det nære Forhold mellem Slesvig-Plattydsk og Dansk, og hvorledes det Slesvigske-Plattydske først fra dette Aarhundredes Begyndelse var trængt ind Nord for Slien. Naturligvis fremhævede jeg de rent danske Sogne nordpaa i de bl. Distrikter og sluttede med at accentuere, at Dansk burde være Sproget i Kirke og Skole ned til Slien, om man end, hvis vi nogen Sinde kom til at raade, skulde gaa noget anderledes tilværks. Men jeg pointerede, at det var danske Folk af dansk Nationalkarakter, der boede der, om de end havde begyndt at tale Slesvig-Plattydsk istedetfor Dansk, og at det dog egentlig kun var i det sydøstlige Hjørne, at det havde haft Vanskeligheder med Sprogreskriptet.

Han havde aabenbart megen Interesse for Sagen, men udtalte sig ikke om, hvad der kunde ske i Fremtiden, idet han kun indskrænkede sig til at beklage Tilstandene i Frankrig og Rusland. Dog spurgte han engang, hvad Resultat jeg troede, at en Afstemning vilde bringe. Jeg var hos ham en god $1\frac{1}{2}$ Time, og han bad mig ikke lade det vare for længe, inden jeg igjen besøgte ham.

Lad mig høre fra Dem, naar jeg har sendt Dem Nr. 4, om De vil svare Monrad. Nu da Martensen er død, er der maaske noget, der taler for at lade Monrad løbe. I Kjøbenhavn var der

ikke stor Stemning for ham, og man var vred paa Martensen. I Kronprindsens Forgemak traf jeg Kok, der var flau, og paa Gaden mødte jeg Evaldsen, der søgte at undskylde sig med, at det Hele skulde være greben an paa en anden Maade. Jeg var 2 Gange hos Aleth Hansen, der er bedre og var meget glad over Udfaldet. Jeg spiste til Middag hos ham den ene Dag, saa vel var han. Jeg havde Audiens hos Scavenius angaaende en Embedssag, han var meget galant, men rørte ikke ved Spørgsmaalet og jeg naturligvis heller ikke.“

Den 12. Februar er Biskop Monrads sidste Artikel arriveret, og Hjort oplyser, at for at klare sig fra Londonconferencen „gjør han nu omkring, og Sprogreskriptet, der i 1851 stred mod Liberalismen og det hellige Sprog, havde nu i 1864 vist sig at være ganske udmærket, og følgelig kunde man ikke slippe de blandede Distrikter fra dansk Side“.

„Jeg længes nu meget efter at høre et Par Ord fra Dem, om De agter at skrive mod ham. Hvis De ikke er meget stemt derfor, tror jeg, at De trøstig han lade ham sejle sin egen Sø; thi hans vaklevorne Fremstilling gjør os ingen Skade.“

18. februar 1884.

„Naar De har læst indlagte Artikel, saa send mig den tilbage. Nu haaber jeg, at vi skulle være færdige. Saa er der intet andet tilbage end at vente paa bedre Tider, og naar de kommer, vil denne Debat faa sin Betydning.“

4. marts 1884.

„Gjør mig den Tjeneste omgaaende at lade mig vide, hvad De veed om en Pastor J. Th. Petersen, nu Sognepræst i Hinge og Vinderslev i Aarhus Stift, tidligere Sognepræst for Frederik og Karup og før dette Capellan i Østbirk og Yding, det vil nærmest sige, hvad De veed om ham som slesvigsk Præst, idet han efter opgivelse af Krog Meier blev indsat i hans Sted i Sottrup af Oprørsregjeringen og først fjernet i Januar 1850. Denne Campaigne omtaler Hr. Petersen ikke selv, men begynder fra 1854. Jeg skulde om muligt skaffe lidt nærmere Oplysning derom.“

24. marts 1884.

„Det er vist ganske rigtigt, hvad De skriver, at nu har Folk igjen glemt det slesvigske Spørgsmaal. Men jeg mener paa den anden Side, at det er vor Sag, at den ikke glemmes, og skulde det ikke være et af Formaalene med vor paatænkte Sammenkomst i September, at man samles om en Plan til at holde Sagen i Live og virke for den. Lad os gaa videre og stræbe hen til at give Folket noget bedre at tænke paa end Spørgsmaalet Høire-Venstre. I det Hele vil jeg bede Dem snart begynde at tænke paa en Plan for Mødet, for at vi kan faa den grundig gennemarbejdet, inden den skal ud i Virkeligheden. I Øieblikket, hvor Rusland og Preussen er Venner, seer det ganske vist ikke godt ud, men „Lykken vender som Skibet paa Voven“. Dernæst mener jeg, at Kampen for Danskheden i Sønderjylland skulde føres sydligere, og at ogsaa dette kan blive et Forhandlings-spørgsmaal paa Mødet i Odense.“

Hermed slutter de breve fra pastor Hjort, der er opbevaret i Mørk Hansens privatarkiv. Det vilde ellers ikke have været uden interesse at se, hvorledes han har taget på et lille modskrift til hans eget skrift året i forvejen, „Nogle Bemærkninger i Anledning af Pastor Hjorts Skrift: Biskop Martensen og de danske Sprogreskripter i Slesvig, af en forhv. slesvigsk Embedsmand.“

Den anonyme forfatter, der er jurist, kendes ikke. Men den lille pièce, kun godt tyve sider, slutter ikke uden virkning op bag biskop Martensens synspunkter.

Forfatteren citerer Pastor Hjorts indrømmelse af, at der var sogne inden for det blandede distrikt som Bøl, Nørre Brarup, Gelting og flere, hvor plattysk var trængt så stærkt frem, at det havde været bedre, især i kirken, at gå mere lempeligt til værks. Hertil kan føjes, siger han, Tumby, Strukstrup, Satrup, Ølsby og til dels Havetoft. „Det sydlige Angel var netop Brændpunktet for den sejge passive Modstand mod Sprogforanstaltningerne, og som et Smitstof udbredte denne Agitation sig

stedse videre, endogsaa til de Distrikter i Angel, hvor Gjennemførelsen af Sprogreskripterne ellers vilde have været en let Sag.“

„I de omtalte Sogne“, erklæres det videre, „i hvilke Forfatteren af disse Linier i en lang Aarrække jævnlig færdedes og samtalede med Beboerne, har han ingensinde truffet paa et Hjem, hvor der blev talt Dansk, hvilket Sprog man ligesaa lidt hørte paa Gader eller i Gjæstgiversteder. I Lighed med Kirke- og Skolesproget var Retssproget af blandet Beskaffenhed i disse Egne, saaledes at Vedkommende havde frit Valg mellem Dansk og Tysk. Den tiltalte, der afgav sin Forklaring for Forhørsdommeren og som i Henhold til de gjældende Bestemmelser blev adspurgt om, i hvilket Sprog, Dansk eller Tysk (Plattysk) han ønskede at udtale sig, erklærede stedse, at han ikke forstod Dansk, uagtet han maatte kunne indse, at Brugen af dette Sprog ikke kunde skade ham i den Stilling, hvori han som Anklaget befandt sig — og i mine Embedsprotokoller har jeg ingensinde havt Leilighed til at benytte mit Modersmaal. I alle disse Sogne var Tilstanden næsten haabløs, Forholdet mellem Præst og Menighed spændt eller køligt og blottet for al Tillid, idet Menigheden, efterhaanden som Agitationen tiltog i Styrke, i dens Præst snarere saa en Bærer af dansk Propaganda end en Ordets Forkynder. I nogle af de omhandlede Sogne, navnlig Satrup og Havetoft, fandtes der vel enkelte spredte danske Elementer, Reminiscentser fra en svunden Tid, men Befolkningen, som talte Plattysk, viste ikke Spor Interesse for at frede om dem.“

Det danske sprog levede altså ikke, konstaterer forfatteren, i de omtalte sogne på folkets læber og endnu mindre i folkets hjerte. Det var langsomt hensygnen i løbet af den menneskealder, der gik forud for Sprogreskripterne, og dets liv næsten udslukt. En tilbageførelse til det oprindelige forhold kunde i disse egne ikke ske, uden at man gik befolkningen for nær.

At modstanden mod sprogreskripterne i overvejende grad var af politisk eller verdslig natur, vil, siger forfatteren, ingen

sagkyndig betvivle. Og modstanden udgik væsentligt fra det mindretal, som havde magten i de forskellige sogne, de store bønder. Han mener imidlertid, at pastor Hjort har overset „en Faktor, der i hine Tider maaske spillede den vigtigste Rolle ved den agitatoriske Virksomhed mod Sprogreskripterens Gjennemførelse. De stærke Baand, som i en lang Aarrække i kommerciel Henseende gennem Holsten vare blevne befæstede mellem Sydslesvig og Tyskland, medførte, at en stor Del af Befolkningen i de mellemslesvigske Sogne droges mod Syd. Ikke i Kjøbenhavn, men i Kiel og Hamborg, var man henviist til at søge Kapitallaan — og — afset fra enkelte Steder paa den slesvigske Østkyst gik hele Handelen sydpaa. Enhver Fader, der ævnede at lade sine Sønner faa en høiere Uddannelse, sendte dem til Kiel eller Hamborg. I Skolerne, hvor Undervisningen blev givet i det danske Sprog, og hvor der kun var indrømmet det tyske et Par ugentlige Timer, kunde Børnene umulig tilegne sig en saadan Færdighed i Højtysk, at de kunde have Nytte deraf i deres fremtidige Stilling, og de vedkommende Forældre saa sig derfor nødsagede til at antage tyske Huslærere eller Lærerinder for at lade Børnene undervise udenfor Folkeskolen. Dette skete ikke altid af politiske Grunde, men derimod ofte af rent praktiske Hensyn. Naar nu saadanne Forældre for at spare endel af Udgiften ved Privatundervisningen, lode andres Børn deltage i Undervisningen, hvad der strængt taget ikke engang var tilladt — blev der af Hensyn til Børnenes Konfirmationsundervisning i det danske Sprog indført en meget byrdefuld Kontrol med de vedkommende Privatlæreres Færdighed i det danske Sprog. Denne Kontrol blev vel ikke ført med Strænghed, men var dog pinlig for de Paagjældende, som bleve tilsagte til at møde for Provsten ved Kirkevisitatsen for at lade sig examinere.“

En anden ulempe ved systemets gennemførelse var, bemærker forfatteren, at der hertil udkrævedes embedsmænd, som var det danske og tyske sprog fuldkommen mægtige, og som i

det mindste kunde forstå og til en vis grad gøre sig forståelige i det slesvigske plattysk. At fyldestgøre denne fordring var for de danske såvel civile som gejstlige embedsmænd, der blev ansat i Mellemslesvig, en vanskelig opgave og for dem, der manglede sprogtalent, ligefrem umuligt. Som følge heraf kunde de i kongeriget født embedsmænd, som var fremmede for den slesvigske befolkning og ukendt med de ejendommelige lokale forhold, vanskeligt finde indgang hos den, og når det desuagtet ikke sjældent lykkedes, kunde det kun tjene dem til ære, der magtede det.

Forfatteren fremfører fremdeles, at de syd- og mellemslesvigske ejendomsbesiddere af nogen betydning var stærkt konservative, sværmede for den slesvigske selvstændighed og var kun i den forstand danske, at de havde nedarvet ærbødighed for den absolute konge, det eneste bånd, ved hvilket de følte sig knyttede til Danmark. Dette bånd løsnedes imidlertid, da kongen gav kongeriget konstitutionel frihed og omgav sig med nationalliberale rådgivere, hvis program bl. a. gik ud på at søge tilvejebragt en så nøje forbindelse mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig som muligt, men uden at denne landsdel samtidig blev delagtiggjort i den nyvundne frihed. Man følte sig derfor stedmoderligt behandlet, og når myndighederne så oven i købet vilde påtvinge dem et sprog, der var dem fremmed eller ligegyldigt, så gjorde de modstand, og det så meget mere, som de anså sig selv for at være magten og intelligensen i sognene, mens regeringen kun havde småkårsfolk at støtte sig til, for hvem dansk var hjemmesprog endnu.

Den hovedlære, forfatteren uddrager af det skete, er da, at selv om børnene havde lettere ved at lære dansk end højtysk, så var den danske skoleundervisning alligevel forgæves, når den ikke var ønsket. „Den blev ikke modtaget og bevaret med det Sind, som betinger en Gaves Værdi for Modtageren. En sædvanlig Lov eller Foranstaltning af verdslig Natur kan efter Omstændighederne blive til Velsignelse, selv om den møder

Modstand eller en passiv Holdning hos den overvejende Del af Folket, men en Reform, der berører Folkets inderste Liv, og paa hvilken kun Folket kan have et klart Syn, aldrig uden Folkets Medvirkning.“

Hele det ordskifte, der var opstået efter offentliggørelsen af biskop Martensens angreb på sprogordningen i Mellemslesvig, kunde ikke godt undgå at indvirke på den gamle biskop og hans nærmeste omgivelser. I bogen „H. L. Martensen i sit Hjem og blandt sine Venner“ fortæller datteren Josepha Martensen, at han allerede fra efteråret 1882 var en syg mand, og at huslægen, dr. Paulli, bestandig fremhævede, hvor nødvendig en rolig tilværelse var for ham. „Men helt at udelukke, hvad der kunde volde Sindsbevægelse, var ikke muligt, dels paa Grund af, at han gennem Aviserne stadig fulgte med i det, der bevægede sig rundt om i Livet uden for vore stille Mure, dels kunde det jo heller ikke forhindres, at der gennem de forskellige Besøg bragtes ham et og andet, der voldte Uro. En smertelig Tid gennemgik han derfor og vi andre med ham, da 2den og 3die Del af hans Levned udkom, og et bestemt Afsnit her, Omtalen af det bekendte Sprogreskript i Slesvig i 1851, blev Anledning til, at der rejste sig en stærk Misstemning imod ham og det Standpunkt, han saa afgjort vedkendte sig; saa godt som daglig bragte Dagbladene nye og heftige Angreb paa ham.“

Vi møder i denne forbindelse igen A. D. Jørgensen, og efterfølgende afsnit udgør et værdifuldt supplement til det foregående:

„Hos Fru Heiberg²⁴⁾ havde min Fader i de senere Aar af og til været sammen med Historikeren A. D. Jørgensen, den senere Rigsarkivar. Dette Bekendtskab interesserede ham meget, og de to Mænd, begge Sønderjyder og begge brændende af Kærlighed til deres fædrene Jord, havde udvekslet mange Tanker

²⁴⁾ Johanne Luise Heiberg, guldalder tidens mest fremtrædende skuespillerinde ved Det kgl. Teater i København.

og Meninger om Forholdene dernede baade før og efter de to Krige.

Da nu altsaa den ovennævnte stormfulde Periode kom, var Fader ofte bedrøvet over, at kun saa ganske forsvindende faa, selv af hans nære Venner, stod sammen med ham, men han holdt ikke des mindre urokkeligt fast ved det, han i sin Bog havde udtalt, og — som det havde været ham en Samvittigheds-sag at faa udtalt før sin Død. — Undertiden, medens Bølgerne gik højest, sagde han: „Der er een, som jeg veed maa være enig med mig, det er A. D. Jørgensen. Ham vilde jeg gerne tale med!“ — Dette hørte Fru Heiberg, og paa hendes Opfordring kom ogsaa Jørgensen en Dag op til Fader. Hans Besøg var anmeldt i Forvejen af Fru Heiberg, og lige fra Morgenstunden var Fader i sindsbevæget Forventning .

Men denne Samtale med A. D. Jørgensen faldt ud til at blive en Skuffelse.

Hvorledes han egentlig havde udtalt sig, ved jeg ikke med Sikkerhed; Fader var mod Sædvane temmelig stille herom; men eet var klart: han var skuffet.

Adskillige Aar efter hændte der noget, som fik mig til at tænke mig ind i, paa hvilket Punkt Jørgensen og Fader hin Dag har været uenige. Da sendte A. D. Jørgensen nemlig min Moder, med en venlig Tilskrift, et Eksempplar af et Foredrag, han havde holdt — jeg tror i sønderjysk Samfund. I dette Foredrag kommer han frem med og gør Rede for lignende Anskuelser, som Fader i sin Tid udtalte i sit „Levned“. Mon A. D. Jørgensen først i de mellemliggende Aar har tilegnet sig disse? Næppe! De har sikkert oprindelig ogsaa været hans, men han har muligvis dengang ment, at Tidspunktet for Offentliggørelsen burde have været udsat; og denne Mening, ved jeg, har han i saa Fald delt med flere, ogsaa af Faders nære Venner.

Men derfor, tænker jeg, har han ikke tilfredsstillet min Fader, der ønskede en varm, uforbeholden Tilslutning.“

Om den anden Hovedperson i denne Sammenhæng, Pastor Hjort, meddeler „Danmarks Præstehistorie 1884—1911“, at han blev Præst i Nyborg 1870 og døde sammesteds 1911. Fra 1887 var han Provst for Vinding og Gudme Herreder, og han tog sin Afsked i 1907.

Hjort var ved flere lejligheder genstand for megen anerkendelse for sin sociale interesse og sin omhu for skolens arbejde. Ved hans død i december 1911 glemtes heller ikke hans kærlighed til Sønderjylland. „Den sønderjyske Sag“, skrev „Nyborg Avis“ 12. decbr. 1911, „laa ogsaa Provst Hjort stærkt paa Sinde, og varmere Talsmand end ham, naar det gjaldt vore Landsmænds Sag Sonden Aa, fandt man ikke.“

Sønnen, skolebestyrer Niels Hjort, der var født i Lyksborg, men fik sin gerning i København, var ikke mindre ivrig og udholdende, når det sønderjydske spørgsmål stillede krav til ham. Det var ham, der begyndte kampen mod den danske politiker Christopher Krabbe, da denne ikke vilde tage afstand fra sin datters, fru Wildenradt-Krabbes, virksomhed ved bladet „Dannevirke“ i Haderslev. Han skrev en pièce herom og rejste den agitation, der resulterede i, at Krabbe ved valget i Kalundborg 1901 fik et flertal af nejstemmer imod sig. Han var endvidere den ledende kraft i den såkaldte oktoberforening af 1898, der i forholdsvis kort tid tilvejebragte en kapital på godt $1\frac{1}{2}$ million kr. til forsvar i kampen om den sønderjyske jord, et initiativ, der med Schmidt, Vojensgaard, som sønderjysk tillidsmand drog store resultater efter sig.

Lad os til slut i få linjer samle, hvad der nu 100 år senere kan uddrages af den skæbne eller vanskæbne, der ramte sprogreskripterne i det blandede område mellem de to slesvigske krige.

Der er jo ingen tvivl om, at hvis de var kommen blot en menneskealder tidligere, vilde adskilligt have formet sig anderledes. Som bekendt søgte Frederik VI. gennem reskript af 15.

december 1810 at ændre de nationalt unaturlige tilstande, idet han opfordrede til i de distrikter i hertugdømmet Slesvig, hvor det danske sprog var almenmands sprog, at lade det tyske sprog ved gudstjeneste, skoleundervisning og rettergang afløse af det danske. Han tilkendegav det som „vor allerhøjeste Vilje“, at en sådan reform skulde gennemføres, og han pålagde det slesvig-holstenske kancelli at tage sagen op til overvejelse og fremkomme med „allerunderdanigst Forestilling“ om, hvorledes dette i muligt kort tid kunde fremmes og realiseres. Kancelliet lod også indhente en række betænkninger fra de slesvigske myndigheder, der for størstedelen var tysk uddannede og tysksindede, og hvis indberetninger måtte blive derefter. Hvorledes det er gået til, vides ikke. Måske har tabet af Norge i 1814, der forvandlede det dansk-norsk-holstenske monarki til et dansk-holstensk, hvorved den tyske del af helstaten kunde lægge et større lod i vægtskålen end hidtil, gjort kongen betænkelig og vankelmødig. Kendsgerning er, at den enevældige konge aldrig modtog den af ham ønskede „Forestilling“, og at akterne tværtimod fik påtegnet et: „Wegzulegen.“

Sprogreskripterne var bygget over samme grundsynspunkt som Frederik VI.s reskript af 1810, at befolkningens modersmål har naturlig adkomst til at blive respekteret i kirke, skole og retssal. Men nu skrev vi 1850 og mere, og i mellemtiden var forudsætningerne for reformens gennemførelse bleven færre eller helt bortfaldet.

Det kan heller ikke være tvivl underkastet, at man med hensyn til omfanget af det blandede område tog sogne med, som bedre burde have været udeladt, og at overgangen mange steder virkede for brat. Den tyskdannede, men yderst loyale nyudnævnte amtmand grev A. Reventlow i Tønder indberettede således som medlem af kirkevisitatoriet for Tønder provsti i besvarelse af et cirkulære, hvori regeringen udbad sig oplysninger til brug for den påtænkte sprogordning, at vel var forskrifterne i Frederik VI.s reskript „fuldkommen begrunde-

de i Fornuft og Retfærdighed“, men „Tid og Sædvane havde udøvet en uberegnelig Indflydelse, der sikkert vilde fylde enhver fordomsfri med Forbavselse“. Under hensyntagen hertil anbefalede han at gå langsomt frem, især for så vidt det gjaldt dansk gudstjeneste, som han indtil videre for de overvejende dansktalende sogne foreslog indført een gang månedlig. Også fra kirkevisitorierne for Flensborg, Husum-Bredsted og Gottorp-Hütten provstier indgik der forslag, som stemte til var-somhed²⁵).

En fremtrædende tysk nordslesviger, den senere biskop over Slesvig stift, dr. Th. Kaftan, har mange år efter erkendt, at den danske regerings forsøg på at skaffe det danske sprog større råderum i hertugdømmet Slesvig, end det havde før 1848, ikke med rette kunde bebrejdes den. Heller ikke inddeelingen i distrikter, der var sagligt velbegrundet. Det var det blandede områdes udstrækning mod syd, der greb for vidt. Og fordanskningen af religionsundervisningen samt de ved påbud fra oven indførte danske gudstjenester hveranden søndag var mere, end befolkningen havde forståelse for og vilde finde sig i²⁶).

Men i modsætning til biskop Martensen afsiger han en ligefrem tilintetgørende dom over den tilsvarende præjsiske sprogpolitik i Nordslesvig efter 1864, hvor med anordningen af 1888 den sidste rest af danskundervisning blev fjernet fra de nordslesvigske skoler, og hvor al dansk privatundervisning samtidig blev forbudt. Hans eget program var tysk skolesprog, men dansk religionsundervisning af hensyn til kirkelivet og som støtte herfor to ugentlige danske sprogtimer, og han skildrer med megen bitterhed, hvorledes sproganordningen blev til, uden at han som kirkens øverste lokale myndighed var bleven

²⁵) H. Hjelholt: »Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850—1864).«

²⁶) »Erlebnisse und Beobachtungen des ehemaligen Generalsuperintendenten von Schleswig D. Theodor Kaftan«, Kiel 1924, s. 30, 31.

hørt. Da han nogen tid efter havde en samtale med den præjssiske kultusminister i Berlin, fastholdt han over for denne, at sproganordningen var „skolemæssigt forkert, kirkeligt ubekvem og politisk saa stor en Fejl, at vi maa være glade, hvis vi kan faa Bugt med den i Løbet af en Snes Aar“. Han finder, at det næsten var grusomt at indrette det sådan, at et barn fra et dansk hjem, når det kom ud i livet, ikke kunde skrive et brev hjem, som forældrene kunde forstå, og han indså fuldt vel det berettigede i, at børn fra dansk-slesvigske hjem efter konfirmationen sendtes på danske skoler nord for grænsen for der at blive delagtige i noget af det, som den tyske skole havde unddraget dem.

Måtte Danmark se Sydslesvig glide fra sig mellem de slesvigske krige, så satte Prøjsen sine muligheder i Nordslesvig overstyr hovedsagelig ved sin sprogpolitik efter 1864. Biskop Kaftan sammentrænger da også sine erfaringer fra det præjssiske styres tid i Nordslesvig således: „Nordslesvig var før Verdenskrigen (hans bog udkom 1924, og han hentyder altså til den første verdenskrig) mere dansk, end det nogen Sinde før har været.“

Måske var det alligevel i Sydslesvig i det lange løb gået i den rigtige retning, efter at der i 1861 var indført lempelser dels med henblik på konfirmationen og dels vedrørende privatundervisningen. Men tiden blev for kort. Det havde taget århundreder for det tyske sprog at arbejde sig de 30 kilometer nordpå, som der var tale om. Det lod sig ikke gøre hverken i en menneskealder eller to blot nogenlunde at udligne de tab, den sydligste danskhed havde lidt. I det hele taget må man i et grænseland mere end andensteds have de lange perspektiver for øje, hvis der skal udrettes noget varigt. Denne lære er vi, der har de danske oplevelser fra tiden mellem de slesvigske krige og de præjssiske fra perioden 1864—1920 at se tilbage på, i stand til at tilegne os uden videre. For sprogordningens mænd

var forudsætningerne andre. De satte sig store mål med korte tidsfrister, og de tabte på det.

Med alt dette må det ikke glemmes, at som sprogordningen var formet, måtte det blive den tilflyttede embedsstand og inden for denne fortrinsvis præsterne, der fik det pålæg at være dens bærere eller tjenere, om man vil. Det kunde slet ikke undgås. Men de gik med fortrøstning til det hverv, der ventede på dem, kirkeligt som nationalt. Den af de dansk-tyske brydninger i fyrreerne fremgæede nyvakte nationalfølelse, danskhedens gennembrud i Nordslesvig og treårskrigen lykkelige udgang havde ikke mindst i akademiske kredse vakt lyse forhåbninger om, hvad der kunde genvindes også i Sydslesvig. Så meget større blev skuffelsen, da man kom virkeligheden på nært hold og fik dens til tider næsten knugende byrder lagt på sig. Nogle af dem søgte bort igen, andre blev mærkede for livet af det.

Trods dette var der sydslesvigske præster, der efter ulykken i 64 — og også det vidner om de følelser, de havde været besjælet af — drømte sig tilbage til det land, de i sin tid havde betrædt med så store forhåbninger uden at se dem indfriet. Da provst Aleth Hansen i 1866 er på rejse i Italien, skriver han herfra til Regensburg²⁷⁾.

„Ofte, saare ofte, har jeg baade vaagende og drømmende været i Slesvig, og ved Juletid navnlig var jeg mere i Husby end i Neapel. Med Begærlighed har jeg slugt „Berlingske Tidende“ uden imidlertid derfra at faa stor Næring for det Haab, som jeg dog ikke kan opgive, hvor mørkt saa og alting ser ud. Opgivelsen deraf vilde være Opgivelsen af mit halve Liv. Mit Haab gaar endog videre end saa mange andres. Jeg kan ikke tænke mig andet, end at endog noget af Angel omend efter længere Tid maatte vende tilbage. Gud lade det ske!“

²⁷⁾ H. F. Petersen: »Fra sydslesvigske Præstegaarde, Træk fra Kirke- og Folkelivet 1850—64«, s. 153.

Selv om biskop Martensens bedømmelse af sprogordningen i Mellemslesvig nærmer sig den, der er bleven eftertidens, så var den i sit ordvalg så forenklet og tilspidset, at der alene af den grund måtte blive gjort indsigelse imod den. Dertil kom, at såret var for friskt endnu og ikke ret vel tålte den behandling, biskoppen udsatte det for. Den anonyme forhenværende slesvigske embedsmand opnår mere af den tilsigtede virkning, når han understreger, at i sådanne spørgsmål burde de styrende have haft den befolkning med sig, som var den vigtigste parthaver i dem. Det er det samme resultat, professor Kn. Fabricius er kommet til, hvor han i sit store bidrag til den nye *Sønderjyllands-Historie*²⁸⁾ siger: „Angelboerne var ikke uimodtagelige for Imødekommenhed, men skulde man naa noget virkeligt hos dem, maatte man bygge paa deres frivillige Medvirken. Før eller senere maatte Sagen have været lagt i deres egne Hænder.“

Det er det, vi i vore dage er vidne til med nutidens danskehedsarbejde i Sydslesvig. Her er den vej, vi må gå. Der gives ingen anden.

A. Svensson.

²⁸⁾ »Sønderjyllands Historie«, bind IV, s. 456.